

СУЛТАНСКИ СПАХИЛУЦИ (МУКАДЕ) У СРБИЈИ (1815—1835)

Низ питања привредног, економског и финансиског карактера из доба прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839) остала су до данас недовољно разјашњена. Ту спадају: турски тимарски систем и његови аграрно-правни облици — хасови, тимари и зиамети; затим, вакуфи, приватна турска имања, алије, вашари, царине, трошарина, скеде, риболови, кантари и све врсте обавеза и дажбина којима је тада био оптерећен српски народ. Оно што је досада дато у нашој историјској литератури није довољно да се добије потпуна и јасна слика кроз које је све фазе, економске услове и какве супротности пролазило и развијало се српско друштво Милошева доба и како се и на којим друштвеним и економским основама у том периоду стварала српска држава. Још су Светозар Марковић¹⁾ и Стојан Новаковић²⁾ истицали потребу проучавања идеја и установа, као и аграрних и економских односа који су имали утицаја на ток живота српског народа. И Светозар Марковић и Стојан Новаковић у овом погледу дали су велике прилоге српској историографији. За њима ће поћи читав низ наших историчара, историчара права и економиста, који ће нашу прошлост проучавати не само са политичког и културног, већ и са економског, аграрног и правног становишта.

Оно што недостаје нашој савременој историској науци, када се она проучава са више аспеката, то су монографије у којима би се на критичан начин обрадио и приказао у историском развоју постанак, развитак и престанак појединих институција турског феудалног система у Београдском пашалуку које су несумњиво биле важне компоненте у животу српског народа под Турцима уопште, па и у доба српске револуције, када се под Милошем стварала нова српска држава после државе Првог српског устанка.

Посматрано са гледишта друштвеног, аграрно-правног и финансиског у те веома важне компоненте спадају и облици аграрно-правног система турског феудализма, као што су хасови, зиамети и тимари, као и вакуфи, који су, са изузетком у времену тзв. Аустриске администрације (1718—1738) и у доба Првог српског устанка (1804—1813), постојали у Србији у оквиру Београдског пашалука од пропасти 10-

1) *Србија на Истоку*. Београд 1946, 45.

2) *Турско царство пред српски устанак 1780—1804 г.* Београд 1906, 57—58.

следње српске државе 1459 па све до њихове правне ликвидације 1833 године. Сваки од ових облика турског феудализма у Србији (хасови, зиамети и тимари, и вакуфи, а у периоду XVIII и почетком XIX века и читлуци) имао је своје посебне аграрно-правне карактеристике, свој посебан аграрно-правни развитак и начин ликвидације. Сваки од њих заслужује да се прикаже у историском развоју. Само тако може се правилније схватити и проценити турски феудализам у Србији у целини.

Ми ћемо овде изнети само један од ових облика — султанске спахилуке у Србији као посебну врсту хасова — и то само у периоду од 1815 до 1835 године, дакле, у њиховој завршној фази. Домаће грађе (објављене и необјављене) као и одговарајуће литературе за ову тему има прилично, што нам и без употребе турске грађе, даје могућности да дамо нешто потпунију слику султанских спахилука у Србији кнез Милошева периода.

Али пре него пређемо на саму нашу тему — султанске спахилуке у Србији од 1815 до 1835 године — налазимо за потребно да изнесемо неколико фрагментарних података о султанским спахилуцима у периоду од 1459 до 1815 године.

I

СУЛТАНСКИ СПАХИЛУЦИ ОД 1459 ДО 1815 ГОДИНЕ

Као и у другим освојеним земљама у Европи, тако и у Србији у оквиру Београдског пашалука, после пропасти Србије 1459 године, Турци су завели свој феудални поредак и свој аграрно-правни систем. Они су цео Београдски пашалук у аграрно-правном погледу поделили на хасове, тимаре и зиамете, као и вакуфе. Као посебна врста хасова постојали су и тзв. царски хасови, у нашој литератури познати као царски спахилуци.³⁾ То су били крупни домени, звани још и крунска добра, који су припадали лично султану и који су обухватили најбоља земљишта и објекте с добрим приходима (руднике, ђумруке, скеле, риболове, млинове, кантаре и друго). Ови царски, султански спахилуци, као и у другим областима турског царства, доносили су приходе преко 100.000 акчи годишње.⁴⁾ Нажалост, детаљнијих правних прописа и података о хасовима уопште, као што је то Ђурђев већ констатовао, има врло мало.⁵⁾ Ова констатација може се применити и на султанске спахилуке у Србији од 1459 до 1804 године. Не зна се тачно ни која су села, земљишта и објекти, који су доносили приходе, припадали султану, ни тачан начин њиховог коришћења. Ево неколико фрагментарних података о постојању царских спахилука у Београдском пашалуку од 1459 до 1804 године.

Не позивајући се на изворне податке Хасан Шабановић каже да је царских хасова у Србији у XV и XVI веку било „увек доста“, као и да су у њих спадали сви рудници а често и многа друга насеља и села.⁶⁾ За XVII век оставио је податке Евлија Челебија у свом „Путо-

3) Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 341.

4) *Enzyklopaedie des Islam*, Band. IV, 834.

5) Бранислав Ђурђев, *О утицају турске владавине на развитак наших народа* Годишњак Историског друштва Б. и Х., 1950, II, 71.

6) Хазим Шабановић, *О организацији турске управе у Србији XV и XVI века*. Историски гласник 1955, 3 и 4, 72.

пису". Описујући Београд он вели да је исти седиште Смедеревског санџака и да је његов санџак-бег имао хас од 540.270 акчи годишњег прихода, који је добио од султана на уживање.⁷⁾ Неке податке о царским хасовима у Србији у XVIII веку пружио је Душан Пантелић. Позивајући се на турски докуменат (писмо Директора финансиског одељења великом везиру од 13. II. 1792 године) он вели да су за 1792 годину београдска царина, приход од превоза, као и друге мукаде (тј. султански спахилуци — А. Н.) у Београдском пашалуку задржани у државним рукама до наредног марта, а за будуће се предвиђало да се неке од мукада дају људима од поверења у аманет, а неке издаду под закуп.⁸⁾ У доба дахија (1801—1804) „мукаде, сопствена царска добра“, како их Баталака назива, дахије су за себе задржали и у њима су од својих људи субаше поставили који су мукадама управљали.⁹⁾

Све ово, макар и фрагментарно изнето, показује да су у Београдском пашалуку постојали царски спахилуци.

Султан је своја добра користио или у виду еминлука, када их је сам — преко својих надзорника званих емина — директно користио, или у виду малићана, када их је издавао на доживотни закуп уз закупнину плативу унапред, или у виду мукада, када је њихове приходе давао у закуп уз годишњу закупнину.¹⁰⁾

Током Првог и Другог српског устанка ови појмови — еминлуци, малићане и мукаде, побркаће се тако да ће се султански спахилуци у документима и литератури називати или еминлуцима или малићанама (милићанама) или мукадама или хасовином без обзира на стварни начин њиховог искоришћавања.

Први српски устанак (1804—1813) ништи турски феудализам и турску политичку власт и уводи чисто српску власт и систем приватне својине. Имања на царским спахилуцима, као и она на знаменитима и тимарима, припала су сељацима који су их дотле обрађивали, а остале објекте царских спахилука, који су доносили приходе — ђумруке, скеле на Дунаву, Сави, Морави, Ибру и Колубари, као и риболов — преузела је држава. Сви ти приходи — који су били јавноправног карактера — давани су у закуп у корист државне касе, а приватна турска имања била изложена продаји такође у корист државне касе.¹¹⁾

Пропашћу Првог српског устанка 1813 године и повратком Турака у Београдски пашалук и суседне области, у Србији је повраћен и стари турски феудални поредак класичног карактера — без читлука и чутлук сахибија — са свима институцијама: царским спахилуцима, знаменитима и тимарима, вакуфима и турским приватним имањима.¹²⁾ Султански спахилуци, дакле, постоје у Београдском пашалуку и у пе-

7) Евђија Џеблџа, *Putopis*, Sarajevo 1954, 25.

8) Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак* (1794—1804). Београд 1949, 65.

9) Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, I, 28, 29.

10) Мих. Гавриловић, н. д., II, 341; В. и Н. Петровић, *Грађа* I, 319; D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* T. VII, 243, и Никола Вучо, *Привредна историја народа ФНРЈ до Првог светског рата*, 165.

11) Јован Гавриловић, *Подаци за поведеницу србску времена Карађорђевог по струци финансија*. Гласник СУД 1851, III, 182.

12) Бартоломео Куниберт, *Српски устанак*, 57. и Леополд Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, 180.

риоду од 1813 до 1815 године. Приходе од њих у овом периоду скупљали су надзорници или емини било за рачун државне касе, било за рачун оних који су држали под закуп та добра.¹³⁾ Због тога што су давани у закуп они се у то доба зову и мукадама.

II

СУЛТАНСКИ СПАХИЛУЦИ У ПЕРИОДУ ОД 1815 ДО 1835 ГОД.

Други српски устанак, који избија 1815 године, затиче у Београдском пашалуку турско политичко и аграрно-правно стање успостављено 1813 године у његовом класичном облику. По споразуму између Милоша Обреновића, као вође српског устанка, и Марашли Али паше, београдског везира и султанског намесника, закљученим на Белици 16 августа 1815 године у Београдском пашалуку је створена мешовита српско-турска власт.¹⁴⁾ Тиме је — путем ове „усмене конвенције“ било привремено решено политичко питање о начину управе, администрације и судства. Међутим, овим споразумом у аграрно-правне проблеме није се дирало. Турски феудализам и његови аграрно-правни облици: царски спахилуци, зиамети и тимари, као и вакуфи са свима обавезама српских сељака на овим имањима остали су и даље. Остала су и турска приватна имања. Извршена је само нека измена у начину прикупљања дација. Оне су после горњег споразума прикупљане на следећи начин: Милош је преко својих кнезова, наравно за рачун султанов и везиров, скупљао харач, чибук и порезу; турски службеници царине, трошарине, приход од скела и друго; приходе пак са султанских спахилука прикупљали су емини било за рачун државне касе било за рачун оних који су држали у закуп та добра.¹⁵⁾

И тако, док Први српски устанак ништи турску власт и укида турски феудални поредак и место њих заводи чисто српску власт и систем приватне својине, дотле се у Другом устанку заводи мешовита српско-турска власт и задржава турски феудални поредак. У Првом српском устанку српски сељак је слободан господар своје земље (мада са економским теретом), у Другом српском устанку он је опет раја (нешто више заштићена у смислу споразума закљученим са Марашли Али пашом 1815 године и олакшица датих султановим ферманима — 7 на броју — крајем 1815 и почетком 1816 године)¹⁶⁾ и феудално експлоатисана класа.¹⁷⁾ Ипак, током Другог српског устанка па све до 1835 год., тј. до доношења Сретењског устава, и политичка власт и аграрно-правни односи у Србији трпе неке измене, те их стога треба разматрати у историском развоју.

Султанске спахилуке у Београдском пашалуку на почетку Другог српског устанка ужива Марашли Али паша као београдски везир. Користи их сам директно — преко својих емина или их даје у закуп. Током Другог српског устанка и султански спахилуци мењају своје уживаоце, што ће се изнети приликом излагања историског развоја тих спахилука у периоду од 1815 до 1835 године. Сада је потребно да се претходно утврди: у каквом облику постоје ти спахилуци, шта су они обухватили и ко их је користио.

13) Мих. Гавриловић, н. д., I, 260.

14) Вук Караџић, *Први и Други српски устанак*. Београд 1934, 383.

15) Мих. Гавриловић, н. д., I, 259 и 260.

16) Исто, I, 260.

17) Светозар Марковић, н. д., 77.

Облици султанских спахилука

Султански спахилуци у Србији у периоду од 1815 до 1835 године постоје: као хасовине, као војводалуци, као малићане и као мукаде. У неким документима, као и у литератури, као што смо навели, и малићане и мукаде зову се заједничким именом џеминлуци.¹⁸⁾ Негде се један исти султански спахилук води и као малићана и као мукада (случај с пожаревачком мукадом).¹⁹⁾ Када су султански спахилуци током неколико година по избијању Другог српског устанка дати Милошу у закуп („под мукату“) и малићане и мукаде зову се најчешће мукадама.

А. ХАСОВИНЕ. — Помињу се ове четири хасовине: хасовина око Ваљева, хасовина у околини Ужица, хасовина у Шабачкој нахији и хасовина у Буковици.

1. Хасовина око Ваљева. Евлија Челебија у свом „Путопису“ из 17 века вели да је Ваљево хас Санџакбегова Смедеревског санџака, који се покојипут у име милости давао београдским мулама.²⁰⁾ У доба кнеза Милоша Ваљево је мукада, а његова околина „асовина око Ваљева“.²¹⁾ Нажалост, нисмо нашли податке о томе која су села припадала хасовини око Ваљева. Из једног документа из 1819 године види се да је у хасовини око Ваљева било 97 кућа и 110 глава а у Ваљеву 109 кућа и 118 глава.²²⁾ Сељани ове хасовине ослобођени су плаћања пореза, „што кулуче и што муселиму дају дрва и сено“.²³⁾

У мукади Ваљево постојао је кантар који је издавао у закуп одвојено од мукаде Ваљево. У 1822 години, можда и пре, ваљевски кантар са хасовином држао је у закуп кнез Милош за годишњу закупнину од 1.500 гроша. Те године настојавао је алајбег београдски код везира да и ваљевски кантар уђе у општу суму закупа свих мукада у Београдском пашалуку.²⁴⁾ Не знамо да ли је у томе успео.

2. Хасовина у околини Ужица. Овој хасовини припадала су села: Татинац, Дубоко, Буар и Крчагово.²⁵⁾ Уживао их вероватно муселим ужички. Гавриловић каже да се ужички војводадук звао и хасовином око Ужица и био хас-апанажа остављена војводи.²⁶⁾

3. Хасовина у Шабачкој нахији. Ова хасовина помиње се само у једном документу из 1817 године. Припадала су јој села: Румска, Бунар, Заблаће и Муратовац (Поцерина). Те године ова села тражи од Милоша Илија Марковић, оборкнез Шабачке нахије, да купи десетак. Као разлог за ово наводи што господар зна да није нигде посејао ни пшенице, ни јечма, ни зоби, а чуо је какав трошак „печали“; што од кнезова ништа не добива и што је ова села раније држао

18) Овај термин употребио је кроз цело своје дело Јоаким Вујић (*Путешестије по Србији*, књ. I и II, СКЗ).

19) В. и Н. Петровићи, *Грађа*, II, 386 („Објавление“ дато Јовану Обреновићу).

20) *Путопис*, 108.

21) ДАБ, КК — IX, 380; ДАБ, Казначејство 1833, рег. бр. 61; Бранслав Недељковић, *Историја баштинске својине у новој Србији*, 117.

22) Тихомир Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља за прве владе кнеза Милоша 1815—1839*. СЕЗ. САН XXXVII, 50.

23) ДАБ, КК — Картоотека Јеврем Обреновић (1816—1839), писмо од 23. VI. 1821. и Мих. Гавриловић, н. д., II, 377.

24) Мих. Гавриловић, н. д., II, 377 у напомени под 2.

25) Мита Петровић, *Установе и финансије обновљене Србије*, I, 1901, 142 и В. и Н. Петровићи, *Грађа*, I, 322.

26) Мих. Гавриловић, н. д., II, 377.

кнез Милосав. У молби се напомиње да се од ових села „ниодашта не узима скром од пшенице и од јечма и од главе грош“, као и то да се од кукуруза не узима десетак као у Мачви.²⁷⁾

4. **Хасовина у Буковици (данас Азбуковица).** О овој хасовини нема ближих података. У доба дахија хас Буковицу држао је као малићану сребрнички Хаџи-Сали бег и о њу се отимао дахија Аганлија.²⁸⁾ 1833 године ова хасовина прикључена је Србији.²⁹⁾

Тачан карактер ових хасовина тешко је утврдити. Процењујући ваљевску хасовину Михаило Гавриловић вели да она није ништа друго него остатак једног државног добра — „хаса“, што по њему то значи исто што и апанажа, који је некада био остављен кадији.³⁰⁾ То је уствари био царски хас, који је по милости султановој уживао београдски кадија (односно муле ваљевске) или муселим ваљевски.³¹⁾

Б. ВОЈВОДАЛУЦИ (ужички и смедеревски). — Војводалуцима називају се они приходи од султанских хасова који су додељивани војводама и муселима у оним местима у којима су они због важности положаја које су заузимали и дужности које су вршили, морали имати веће трошкове око одржавања људства или око подмиривања других потреба. Спомињу се војводалуци ужички и смедеревски, који су обухватили атаре ових места. По мишљењу Михаила Гавриловића војводалуци су само отуђени мукадски приходи и везани за војводство и муселинство.³²⁾ Њима нису увек припадали сви приходи града или вароши, већ само они које им је везир додељивао. Тако је Али-бег, ужички војвода, полагао право на ђумрук од базрђана и трговаца који стоку у Ужицу и Ужичкој нахији купују. Полагао је право и на ужички кантар. Међутим, кнез Милош који је као закупац целе ужичке мукаде у 1821 години спорио ово право Али-бегу, ужичком војводи, тврдећи да он нема права на „ђумрук малићански“, а за ужички кантар пак вели да то „војводалук није но мукада“. Спор око овога решио је сам везир на тај начин што је ужичком војводи доделио само „баждарину и кантарско“,³³⁾ као што је то од старина било, а забранио му да дира у ђумрук „који је за мукаду привезат“.³⁴⁾ Ужички војводалук, који је по Гавриловићу имао наречито знатну територију, Турци су после Хатишерифа од 1830 године успели да присвоје и претворе у приватна општинска добра, која су уживали све до 1862 године тј. све до предаје градова Србима.³⁵⁾ Смедеревски војводалук везир није давао вајводи на уживање већ га је издавао под закуп. 1822 године држао га у закуп „изван мукада“ кнез Милош за 2.000 гроша.³⁶⁾

В. МАЛИЋАНЕ. — Малићанама називана су она крунска, султанска добра, која султан није директно — преко својих надзорника — искоришћавао, већ је њихове приходе уступао разним заслужним ли-

27) ДАБ, КК — ХХХVII, 18 (писмо од 10. VII. 1817).

28) Миленко Вукићевић, *Карађорђе*, II, 112.

29) Милан Милићевић, *Кнежевина Србија*, 573, и В. и Н. Петровићи, н. д., I, 322.

30) Мих. Гавриловић, н. д., II, 377.

31) *Evljija Čelebija*, н. д., 108.

32) Мих. Гавриловић, н. д., II, 376.

33) Баждарина — дрварина.

34) Мих. Гавриловић, н. д., II, 376 у напом. под 2.

35) Исто, II, 377.

36) Исто, II, 376.

цима уз доживотни закуп уз закупнину плативу унапред.³⁷⁾ Бранислав Недељковић тврди да у Београдском пашалуку малићана није било. За ово позива се на тврђење Махмуд-Рајф Ефендије да је крајем 18 века учињена измена у том смислу, што је решено: „да малићане чији власници умру буду враћене држави, а да оне које имају приход од 500—15.000 пјастра буду лиценциране и досуђиване највишем понуђачу, а оне које доносе више од 15.000 пјастра до 50.000, 100.000, 150.000 пјастра и преко тога, а које остану празне, неће се продавати, већ остати под управом нове благајне“.³⁸⁾ Међутим, Вукашин и Никола Петровић тврде да су у Београдском пашалуку постојале ове малићане: ђуприска малићана (Краић), јагодинска малићана (села Ракитово и Колари) и крагујевачка малићана (села Домуз Поток и Багрдан), па додају: „но пошто је израз „малићане“ боље означавао оно што је било царско, то су се све земље и мукадске и малићанске разумеваале под називом „малићане“.³⁹⁾ Постоји податак да је ага Рицаловић држао „малићане“: Рипањ, Дудовицу, Пусту Иванчу и Багрдан и у 1817 години.⁴⁰⁾ Преласком и малићана и мукада у Београдском пашалуку у Милошеве руке путем закупа све су оне претворене у мукаде, мада понека задржава и једно и друго име као што је случај са пожаревачком мукадом.⁴¹⁾ Тако се и села која се код В. и Н. Петровића воде као „малићане“ — јагодинска са селима Ракитово и Колари и крагујевачка са селима Домуз Поток и Багрдан као и ђуприска са Краићем, у доба кнеза Милоша воде као мукадска села само што сада села Ракитово, Колари, Домуз Поток и Багрдан припадају јагодинској мукади,⁴²⁾ а Краић ђуприској мукади.⁴³⁾

Пре 1833 године у Србији ван Београдског пашалука било је малићана. Ми овде наводимо две: **крупаньску малићану** и **малићану Дивље Реке код Нове Вароши**. Крупаньску малићану заједно са Бјелинском малићаном држао је под закуп од 1815 године Ибрахим-ага Турнајко, „бјелински и крупаньски емин“.⁴⁴⁾ Крупань и малићана припојени су Србији 1833 године. Малићана Дивље Реке код Новог Пазара помиње се у једном писму кнеза Милоша од 19 септембра 1832 године којим кметовима и народу Дивље Реке, који су се жалили да им којекакви агалари бесправно узимљу четвртину од царске земље, саветује да им ту четвртину не дају, јер је то, како Милош вели, „Малићана царска, а што се од малићане даје то зна и цар и везир и нико од вас неће другчије изтезават кромје по царском кануну што буде“.⁴⁵⁾

Г. МУКАДЕ. — Питање шта су мукаде значиле у турском феудалном поретку у нашој науци, изгледа, још није рашчишћено. Мишљења која су о томе дали: Јован Гавриловић у Гласнику ДСС, Ш, стр. 177 — да су то „добра државна, царска, за рачун његове цивилите или његове фамилије одређена“, Стојан Новаковић у књизи „Турско царство пред Српски устанак“ стр. 79 и 80 — да мукаде значе давање у закуп купљења дохотка на годину дана, и Михаило Гаври-

37) В. и Н. Петровићи, *Грађа*, I, 319.

38) В. Недељковић, н. д., 119 и 120.

39) В. и Н. Петровићи, *Грађа*, I, 321.

40) Мих. Гавриловић, н. д., II, 373 у напмени под 2.

41) В. и Н. Петровићи, *Грађа*, II, 386.

42) ДАВ, ПО—85, бр. 36; Мита Петровић, н. д., II, 747, 771, 772 и 799.

43) Мита Петровић, н. д., III, 61.

44) ДАВ, КК—XXIX, 550 (писмо од 30. I. 1819).

45) ДАВ, КК—XXV, 48 (писмо од 19. IX. 1832).

ловић у делу „Милош Обреновић“, књ. II, на више места — да мукаде значе сваки доходак издат под закуп, и на стр. 372 — да „да мукаде у самој ствари нису ништа друго до државни или царски спахилуци, чије су приходе они резервисали да њима подмирују нарочите потребе, или награђују нове услуге или да у обиму тих мукада стварају нове тимаре и зиамете, као што је то чињено под Мустафа пашом“ — оспорио је Глиша Елезовић, наш турколог, у својој расправи „Прилози за историју манастира „Букова код Неготина и његове ближе и даље околине“.⁴⁶⁾ Своје мишљење шта је мукада у Турском царству значила изложио је у истој расправи (стр. 163 и 165), а детаљније и јасније у „Споменицима“. Ту он каже да мукада значи: 1. врсту сталне ренте или посебне порезе која се плаћа држави кад неко мириску земљу претвори у плац, па на њој подигне кућу, дућане и друге врсте зграде; 2) кад неко на вакуфском имању о свом трошку подигне зграде или што друго и за то плаћа вакуфу сталну и непроменљиву ренту, и 3) да су мукаде биле и извесни државни домени и установе који су доносили држави одређене приходе било да су издавани у закуп или да су непосредно побирани од органа власти као нпр. ђумрук, скеларина, сланице, продаја соли, рудници и слично.⁴⁷⁾

Спорно је, чини нам се, да ли се мукадама могу називати и султанска имања — обрадива земљишта, чији су се приходи издавали под једногодишњи закуп. Михаило Гавриловић је с обзиром на конкретну ситуацију која је постојала у Београдском пашалуку у доба Другог српског устанка појму мукаде дао шире значење обухватајући и султанска зиратна земљишта дата у закуп, док Елезовић то не чини. Уствари, само питање шта је мукада, па и малићана, значила и како је она еволуирала у Турском царству доста је компликовано и она захтева посебна проучавања турколога. Ову потребу констатовоао је и Ђурђев.⁴⁸⁾

У Београдском пашалуку у доба Другог српског устанка мукаде значе не само узимање у закуп на годину дана царских спахилука — обрадивих имања, већ сваки доходак од султанских или државних домена издатих под закуп.⁴⁹⁾ Под кнезом Милошем, када их он закупује, у мукаде су спадали приходи са султанских имања, ђумрука, скела на Дунаву, Сави и Морави (сем београдске и ђуприске), кантара, риболова, чибука, касапница и др.

Мукада у Србији од 1815—1835. године било је већих и мањих, са више или мање села, са већим или мањим приходима. Неким мукадама обухваћене су и паланке па и вароши.

Уколико смо на основу постојеће грађе (објављене и необјављене) могли утврдити у Београдском пашалуку од 1815 до 1835. године постојале су ове мукаде:

1. Грочанска мукада у Београдској нахији којој су припадала села: Гроцка, Рипањ, Степашиновац, Бурово, Мала Јовча, Дудовица, Пећани, Пуста Иванча и Руменово.⁵⁰⁾

46) *Братство*, књ. XXXII, 1941.

47) *Турски споменици*, књ. I.

48) *Прилог питању развитака и карактера турско-османског феудализма — тимарско-спахилуког уређења*. Годишњак Ист. друштва БиХ, I, 1949, 41.

49) Мих. Гавриловић, н. д., II, 374 и 375.

50) ДАБ, ПО—85, бр. 36 и Мита Петровић, н. д., II, 747, 748, 773 и 774.

2. **Хаџибеговачка мукада у смедеревској нахији** којој су припадала села: Хаџибеговац, Плана, Марковац, Сараорци, Церовац, Кошарна, Бродарице и Ждрело (пожаревачка нахија).⁵¹⁾ У једном документу каже се да је покуљена главница из 14 села хаџибеговачке мукаде.⁵²⁾ Која су то села, поред побројаних, нисмо могли утврдити.

3. **Пожаревачка мукада** којој су припадали варош Пожаревац и села: Ђириковац, Кленовник, Дубравица, Брежани, Брњица и Кушељево.⁵³⁾

4. **Сарановачка мукада у Крагујевачкој нахији** којој су припадала села Сарановац и Грошница.⁵⁴⁾

5. **Јагодинска мукада у Јагодинској нахији** којој су припадали: варош Јагодина, паланка Багдан и села: Домуз Поток, Грабовац, Вољавча, Колари и Ракиново.⁵⁵⁾

6. **Темнићка мукада у Јагодинској нахији** са селима: Поточац, Обреж, Варварин, Воденице, Бачина, Церница и Суваја.⁵⁶⁾

7. **Ђуприска мукада** којој је припадао Крајић (простор у Ресави ид Раваничке реке до пожаревачког друма).⁵⁷⁾

8. **Мукада Опаци у Пожешкој нахији**, којој су припадала села: Опаци, Лопаш, Ратина и Рајковац.⁵⁸⁾

9) **Рујанска мукада у Ужичкој нахији.**⁵⁹⁾

10) **Мукада Чемерно у Ужичкој нахији.**⁶⁰⁾ Нисмо могли утврдити која су села Рујанске кнежине и кнежине Чемерно припадала мукадама. Једино се из једног писма кнеза Милоша види да је више од половине села Ужичке нахије припадало мукади.⁶¹⁾

11) **Мукада Зарожје и Драгодол, села у Сокоској нахији.**⁶²⁾ Ова мукада звала се и Хаџибеговачка мукада у сокоској нахији.⁶³⁾

12) **Мачванска мукада у Шабачкој нахији** се селима: Баново Поље, Петковица, Чокешина, Салаш Ноћајски, Ноћај, Бадовинци, Метковић, Салаш Црнобарски, Клење, Богатић, Совљак, Глушци, Засавица, Белотић, Дубље, Црна Бара, Раденковић, Дреновац, Прчиновић, Узвеће, Штитари, Табановић, Шеварице, Глоговац, Прњавор, Рибари, Петловача, Змињак, Дуваниште, Леполист, Слеччевић, Бела Река, Скрањани, Богосавац, Добрић, Салаш Алиагин и Ново Село Кленовачко.⁶⁴⁾

51) Мита Петровић, н. д., 769, 795, 821, 822, 845, 874, 894, 901, 928 и Тих. Ђорђевић, н. д., 379.

52) Мита Петровић, н. д., II, 845.

53) Исто, II, 774, 775, 842, 843, 872, 875, 901 и 902.

54) Исто, II, 748, 790, 800, 928, 956, 957 и ДАБ, Казначејство 1835 бр. 100.

55) Исто, II, 747, 771, 772, 779 и ДАБ, ПО—85, бр. 36.

56) Исто, II, 745, 746, 769, 770, 797; ДАБ, ПО—85, бр. 36 и ДАБ, КК—XX, 1.

57) В. и Н. Петровићи, Грађа, I, 321 и ДАБ, КК—XXXI, 579.

58) Мита Петровић, н. д., II, 865, 875, 898, 955, 956, и Архив САН, бр. 1255.

59) ДАБ, КК—XXXII, 4 и XV, 839; Мита Петровић, н. д., II, 823, 858, 859, 896, 934 и III, 61.

60) ДАБ, ПО—85, бр. 36 и Мита Петровић, н. д., II, 823, 858, 896 и III, 61.

61) Мита Петровић, н. д., I, (1901) 213 (писмо од 1. XII. 1822).

62) ДАБ, ПО—85, бр. 36; М. Петровић, н. д., II, 746, 747, 821, 824.

63) Мита Петровић, н. д., II, 821 и 824.

64) ДАБ, КК — Картоотека Јеврем Обреновић — писма од 13. III и 24. IV. 1816. и од 12. III. 1817; ДАБ, КК — XXXVII, 157. ДАБ, Казначејство Рег. бр. 21/831, 36/1832, 61/1833; Мита Петровић, н. д., II, 824, 855, 873, 899, 926, 927, 942 и 943.

13) **Поцерска мукада у Шабачкој нахији.** Која су села припадала овој мукади — сва или само нека — није нам познато. Могуће само села: Румска, Бунар, Заблаћа и Муратовац која се у 1817 години помињу као хасовина.⁶⁵⁾

14) **Палешка мукада у ваљевској нахији.** Обухватала је Палез (данас Обреновац) и палешку скелу на Сави. „Овој скели припадали су и сви чунови риболовски од реке Вукодражи до Колубаре, који по Сави и Колубари са стране палешке рибу лове, најпосле и балтарина на она дрва, која се од Вукодражи до Колубаре на палешкој земљи секу и у Цесарију продају.“⁶⁶⁾

15) **Поречка мукада са селима:** Орешковица, Мосна, Топоница, Цернајка, Рудна Глава, Танда, Горњани, Дебели Луг, Клокочевац, Бољетин, Пореч, Добра и Брњица.⁶⁷⁾ (Пореч је данашњи Доњи Милановац).

16) **Ужичка мукада с хасовином.**⁶⁸⁾

17) **Мукада Ваљево с хасовином.**⁶⁹⁾

18) **Крагујевачка мукада.**⁷⁰⁾

19) **Смедеревска мукада.**⁷¹⁾

20) **Мукада Чачак.**⁷²⁾

21) **Шабачка мукада.**⁷³⁾ Ова мукада је 1825 године била у рукама Зарапхане емина. Те године Милош је настојавао код везира да је добије.⁷⁴⁾ То му је и успело.

22) **Мукада Јадар и Рађевина,** присаједињена Србији 1833 године.⁷⁵⁾

23) **Пазарска мукада,** присаједињена Србији 1833 године. Припадала су јој села: Пределе, Курилово, Ново Село, Врнци, Дубље, Топина и Гоча.⁷⁶⁾ Мукаде Ваљево, Ужице, Крагујевац, Смедерево, Чачак и Шабац биле су варошке мукаде са њима специфичним приходима.⁷⁷⁾

65) ДАБ, КК — XXXVII, 18 (писмо од 10. VII. 1817).

66) ДАБ, КК — IX, 559 и 561 и Мих. Гавриловић, н. д., II, 375.

67) ДАБ, КК — XX, 5, 376 и 384; ДАБ, ПО—85, бр. 36; Мита Петровић, н. д., II, 893 и Богосав Млад. Пејић, *Поречка Крајина*, Београд 1932, 43.

68) Мита Петровић, н. д., I, 142 и II, 797; В. и Н. Петровић, *Грађа*, I, 322; Мих. Гавриловић, н. д., 377, нап. под 2.

69) Мита Петровић, н. д., II, 898, 899, 913, 924, 948, 952; Тих. Ђорђевић, н. д., 50; ДАБ, КК — Картотека Јеврем Обреновић — писма од 3. VI. 1821 и од 12. V. 1830.

70) Мита Петровић, н. д., II, 857 и 928.

71) Мих. Гавриловић, н. д., II, 374, напомена под 1.

72) Мита Петровић, н. д., II, 899.

73) Мита Петровић, н. д., II, 744 и 796; ДАБ, ПО—85, бр. 36.

74) ДАБ, КК—II, 1199 (писмо од 28. II. 1825).

75) Мита Петровић, н. д., II, 933, 934.

76) Исто, II, 929.

77) Бранислав Недељковић, н. д., на стр. 118 у списку мукада Београдског гашалука под тач. 6 — грешком — наведена је темњиња мукада без села, а под тач. 7 ђуприска мукада са селима: Бачина, Церница, Поточац, Обреж, Воденице, Крајић, Варварин. Уствари ђуприској мукади припада само Крајић (простор Ресаве од Раваничке реке до Пожаревачког друма, в. В. и Н. Петровићи, *Грађа*, I, 321) док села Бачина, Церница, Поточац, Обреж, Воденице и Варварин припадају темњињкој мукади (јагодинске нахије) — в. ДАБ, ПО—85, бр. 36.

III.

ФАЗЕ КРОЗ КОЈЕ ПРОЛАЗЕ СУЛТАНСКИ СПАХИЛУЦИ У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1815 ДО 1835 ГОДИНЕ

Султански спахилуци у Србији у периоду од 1815 до 1835 године не задржавају исти карактер који су имали под Турцима до Првог српског устанка и у Периоду од 1813 до 1815 године. Измењене политичке прилике у Београдском пашалуку настале током Другог српског устанка одразиле су се и на правну ситуацију султанских спахилука нарочито у погледу њихових уживалаца. Током Другог српског устанка они пролазе кроз неколико фаза, које се међусобно разликују, те се оне као такве имају и посебно разматрати у историском развоју. Тај развој султанских спахилука у Србији у периоду од 1815 до 1835 године може се поделити на ова три периода:

1. на период од 1815. до 1822 године,
2. на период од 1822 до 1828 године и
3. на период од 1828 до 1835 године.

А. Период од 1815 до 1822 године. То је време од Милошевог привременог споразума са Марашли Али пашом на Белици 16. VIII. 1815 године, после кога Милош почиње да преузима поједине царске спахилуке у закуп у виду мукада, па до времена када кнез Милош почиње и сам да их делимично даје у закуп појединим народним старешинама.

Као што смо напред изнели, Милош је постигнутим споразумом са Марашли Али пашом, београдским везиром, донекле решио политичко уређење управе у Београдском пашалуку — поделио је власт са њиме. Међутим, требало је решити и економско-финансиска питања. Познавајући добро ситуацију у земљи и саме Турке, Милош је знао да његова владавина у Србији не може бити реална и ефикасна без материјалне и економско-финансиске подлоге. Зато он одмах по закључењу споразума са Марашли Али пашом настоји да преко њега, путем разних молби и депутација са самим султаном реши основне политичке, финансиске и аграрне проблеме.⁷⁸⁾ Као правни основ за те његове захтеве служи му не Букурешки уговор о миру од 1812 године (тач. VIII), који као међународни акт није конвенирао султану у погледу решења српског питања, што је Милошу било врло добро познато, већ тзв. Ичков мир од 1806 године у коме је на конкретнији начин била изражена воља султанова у погледу српских права. Међутим, иако је Марашли Али паша „тврдо“ обећао Милошу да ће се „потвердити даровата Ичку условија“,⁷⁹⁾ султан није хитао са решењем овога питања. Датим пак олакшицама ферманима (њих 7 на броју) изданим крајем 1815 и почетком 1816 године⁸⁰⁾ нису била решавана главна питања која су Милоша интересовала: регулисање плаћања данка отсеком, преузимање мукада, царина и других прихода, као и решење других политичких питања. Сва та питања су одлагана на неодређено време. Султан није хтео ни фактичко стање створено споразумом између Милоша и Марашли Али паше да претвори у правно.

78) Мих. Гавриловић, н. д., I, 260; В. и Н. Петровићи, *Грађа*, I, 43, 44 и 156 и 157; Мита Петровић, н. д., I (1901), 260.

79) Мих. Гавриловић, н. д., I, 260.

80) Исто, I, 249.

Међутим, Милош је био упоран у својим захтевима. И сам претпо­стављајући да се та питања не могу лако свршити директним прего­ворима ни са везиром ни са султаном, он истовремено преко Дими­трија Ђорђевића, који је био веза између њега и везира, настоји да помоћу Али пашиног хехаја-бега, подмићујући га, добије од Марашли Али паше бар неке царске спахилуке у виду закупа — у облику му­када. Међутим, преко хехаја бега Милош је био обавештен да се ова ствар не може свршити у Београду, већ само са султаном.⁸¹⁾

Милош је ово питање за извесно време задржао, па га је почет­ком 1816 поново покренуо. Он користи тешко финансиско стање Ма­рашли Али пашино, чији су приходи били ограничени и недовољни да покрију раскошан живот који је он проводио са својом свитом. Због овакве своје ситуације Марашли Али паша је био принуђен да од почетка свог везировања у Београдском пашалуку неке од мукада, које му је султан дао на уживање, даје у закуп Турцима па и поје­диним Србима.⁸²⁾ Осталим мукадама сам је управљао преко својих емина.⁸³⁾ По савету и посредовањем ћурчибаше, који је имао велики утицај на везира и, притом, био врло похлепан за новцем, Милош је успео да неке од мукада добије од везира у закуп још у 1816 го­дини.⁸⁴⁾ Већ у марту 1816 он има поречку,⁸⁵⁾ мачванску,⁸⁶⁾ и темнићку мукаду,⁸⁷⁾ а његови људи купе „еминско“ у Пожешкој нахији.⁸⁸⁾ 1817 године Милош има и мукаду Руину.⁸⁹⁾ За мачванску мукаду Милош је дао везиру 1817 године 40.000 гроша.⁹⁰⁾ У ове мукаде Милош без султановог фермана и везирових бурунтија поставља своје надзорнике и то: у Поречу Здравка Богдановића, а у Темнићу писара Радована.⁹¹⁾ Мачванском мукадом управља Јеврем Обреновић, а Руина мукадом Јован Мићић.⁹²⁾ Међутим, са преузимањем ових мукада не иде лако. Турци на мукадама у Мачви и Поречу дају отпор надзорницима, те Јеврем моли Милоша „да за Мачву узме ферман“, јер ерлије споре нека села,⁹³⁾ а Здравко Богдановић моли за поречку мукаду „да се бурунтија од везира што пре издејствује“, јер му војвода поречки забрањује и не дозвољава „да узима ђумрук и мукаду без бурунтије везира“.⁹⁴⁾

Услед недостатака података не може се утврдити којим је редом кнез Милош преузимао поједине мукаде, али стоји чињеница да је Марашли Али паша, притешњен финансиским тешкоћама, јер му је 1819 године био одузет Дијар-Бекир, чији је валија био, а у замену за то добио само мукаде Ловча, Шумла и Разгред са приходом од 30.000 гроша годишње,⁹⁵⁾ био принуђен да једну по једну мукаду у

81) ДАБ, Збирка Мите Петровића, кут. I, бр. 111 (Милош — Д. Ђорђевићу 20. VI. 1816).

82) Мих. Гавриловић, н. д., I, 260 и Мита Петровић, н. д., I (1897), 192.

83) Мих. Гавриловић, н. д., II, 373.

84) Исто, II, 393.

85) ДАБ, КК — XXI, 5 (писмо од 26. III. 1816).

86) ДАБ, КК — Картоотека Јеврем Обреновић (писмо од 30. III. 1816).

87) ДАБ, КК — XII, 1 (писмо од 30. III. 1816).

88) ДАБ, КК — XXIII, 4 (писмо од 30. III. 1816).

89) ДАБ, КК — XXXII, 4 (писмо од 24. IV. 1817).

90) ДАБ, ПО — 61, бр. 1 (препис потврде).

91) Исто као у напмени под бр. 85 и 87.

92) Исто као у напмени под бр. 86 и 89.

93) Исто као у напмени под бр. 86.

94) Исто као у напмени под бр. 85 и ДАБ, КК — XII, 7 (писмо од 14. IV. 1816).

95) Мих. Гавриловић, н. д., II, 271 и 373.

Београдском пашалуку уступа Милошу у закуп.⁹⁶⁾ Ова постепеност у преузимању мукада потицала је и отуда што је Марашли Али паша неке од њих био дао у закуп појединим угледним Турцима, па и Србима, те се исте нису могле издати Милошу у закуп пре истека њиховог рока закупа.

Временом, Милош је још за живота Марашли Али паше све мукаде у Србији добио у закуп сем мукаде Кушељево у Пожаревачкој нахији. Када је пак Милош добио бурунџије од везира за сваку од ових мукада или за све скупа није нам познато. Зна се само да их је посредовањем ћурчибаше добио у закуп за суму од 40.000 гроша годишње коју је суму Марашли Али паша примао све до своје смрти 20 јула 1821 године.⁹⁷⁾ По мишљењу Михаила Гавриловића Марашли Али паша уступио је кнезу Милошу мукаде (које су постојале у Београдском пашалуку до 1830 године) да би му угодило, по упуствима из Цариграда и, најзад, из личног интереса.⁹⁸⁾ Према Кунибертовој оцени ова цена била је умерена.⁹⁹⁾ Уствари, кнез Милош је овим закупом направио велики посао од кога је имао вући велике користи. Колика је та корист била најбоље се види по томе да је сама мачванска мукада доносила 125.000 гроша годишњег прихода.¹⁰⁰⁾

Добивањем свих мукада у Србији у закуп Милош је постао правни уживалац прихода од царских имања. Тиме су сва она феудална права која је султан односно везир београдски, коме их је султан дао на уживање, имао према српским сељацима настањеним на мукадским имањима, прешла у Милошеве руке. Кнез Милош је, дакле, постао крупни и највећи феудалац у Србији. Овим поступком он је, с једне стране, економски и политички толико ојачао да се и овим путем високо уздигао изнад свих локалних старешина, а с друге стране, добио поред трговине још једну јаку економску подлогу за лично богаћење и даљи политички рад на придобијању аутономије у Београдском пашалуку. Овде је нужно подвући и чињеницу да је Милош приликом закључења споразума са Марашли Али пашом о закупу мукада уговорио и то да Марашлија „ником другом земаља еминских продати не може“.¹⁰¹⁾ Тиме је Милош осигурао закуп мукада у Београдском пашалуку док је Марашлија био у животу.

Кнез Милошев начин управљања мукадама

По преузимању султанских имања у Србији у закуп у виду мукада пред Милоша се поставља и питање начина управљања и коришћења истих. Он се, међутим, ту много не размишља, управља и поступа на исти начин као и султан односно његов везир. У већим мукадама поставља надзорнике мукада. Тако се, као што смо изнели, као први надзорници мукада помињу: за поречку мукаду Здравко Богдановић, за темнићку господар Радован. У „Полномоштиу“ датом Радовану Милош га овлашћује да место њега „препише уреждане“ у селима темнићке мукаде и препоручује вилаетском кнезу, кнезовима и кметовима наведених села ове мукаде да га, као њега, честно

96) Исто, I, 246.

97) —АБ, Збирка Мите Петровића, XXX, 21 и Мих. Гавриловића, н. д., II, 377, напомена под 2.

98) Мих. Гавриловић, н. д., II, 378.

99) Куниберт, н. д., 159.

100) Мих. Гавриловић, н. д., I, 264 и III, 483, напомена под 1.

101) Исто, II, 374.

приме и дочекају, да га слушају, као и да свако село по четири дана орања жито посеје.¹⁰²⁾

У мањим мукадама није било посебних надзиратеља мукада, већ су њима управљали сами кнезови кнежина у којима су се мукаде налазиле.¹⁰³⁾ Они су вршили и надзор над надзиратељима мукада где их је било.

Свако надзорништво имало је своје седиште у једном од села, панланке или вароши дотичне мукаде. Тако је седиште надзорништва поречке мукаде било у Поречу, темнићке у Бачини, јагодинске у Јагодини, пожаревачке у Пожаревцу итд. Ту је оно имало свој конак који је био и стан и канцеларија мукаде. Сваки надзорник или кнез, где није било надзорника, водио је списак десетака или других прихода односно дација које су сељаци на мукадама морали давати кнезу Милошу као закупнику мукада. О свему овоме водила се евиденција и сваки надзорник односно кнез био је дужан да кнезу Милошу у свако доба поднесе тачан рачун. Свака мукада имала је и своје амбаре и подруме у седишту надзорника мукаде или по селима где се чувао прикупљени десетак од сељака мукадских села. Овим десетком располагао је лично кнез Милош и њиме се имало поступати само по његовим налозима. Дажбине у новцу ишле су у кнез Милошеву приватну касу, а десетак у природи ишао је и то један део за потребе Милошева двора и његове приватне економије, а касније и за потребе војске, а други — већи део продаван је у земљи или извожен. У случају неродних година десетак од кукуруза и жита дељен је сељацима за исхрану. Овде треба напоменути да је Милош мукаде Руину и Чермерно у Ужичкој нахији, као доста удаљене, изгледа, издавао у закуп још од самог њиховог преузимања.¹⁰⁴⁾

Кнез Милошева погодба са новим београдским везиром Абдурахман пашом

После смрти Марашли Али паше (20 јула 1821 г.) за београдског везира дошао је Абдурахман паша. И с обзиром на то да је султан мукаде у Београдском пашалуку односно приходе са истих предао београдском везиру на уживање (јер су били везани за положај а не за личност), то је кнез Милош био принуђен да са новим везиром ступи у погодбу да би могао и даље уживати све мукаде које је дотле као закупцац уживао. И око ове погодбе било је цењкања, те се тај посао отезао више месеци. Спор није био око закупне цене, већ око скеле на Морави код Ђуприје и ваљевског кантара на које је кнез Милош нарочито инсистирао. Абдурахман паша је пак захтевао да се изузме ваљевски кантар, који је процењен на 1.500 гроша и који се и по Алипашином тештеру водио одвојено, а нарочито није хтео ни да чује да Милошу преда скелу код Ђуприје макар му и сто хиљада гроша дао, јер вели „иста је скела на граници, на главном друму царском, и готово је као муафизлук“.¹⁰⁵⁾ И мада је Милош тврдио да му је Марашли

102) ДАБ, КК — XII, 1.

103) ДАБ, КК — XXIII, 4 (30. III. 1816); КК — XXXII, 4 (24. IV. 1817) и ДАБ, Збирка Мите Петровића, XIII А, 198 (21. VI. 1819).

104) ДАБ, КК — Рудничка нахија — Картотека (писмо од 5. VI. 1821 — докуменат изгубљен); КК — XXXII, 4 (писмо од 24. IV. 1817) и Архив САН, 1054 (писмо од 3. VIII. 1822).

105) ДАБ, Збирка Мите Петровића, XXX, 21 (писмо од 22. II. 1822).

Али паша био присвојио Ћуприску скелу,¹⁰⁶) везир је остао при свом гледишту позивајући се на чињенцу да је Ћуприја царски град и муафизлук, „једно царско место знаменито“ и да је боље за Милоша да га не захтева.¹⁰⁷)

После овога споразум је ипак постигнут у смислу Абдурахмановог гледишта и закупна цена мукада у Србији остала је иста као и под Марашли Али пашом — 40.000 гроша.¹⁰⁸) И 24 марта 1822 године везир је издао кн. Милошу бурунтију „за мукаде и скеле“.¹⁰⁹)

Међутим 1823 године искрсава једно ново питање — питање презимања мукаде Кушељево у Пожаревачкој нахији. Ово село је у то време држао као тимар Сулејман-ага Арслановић, један од највећих и најбогатијих ага београдских, и то под именом Глоговац. Кнез Милош је, међутим, сазнао преко алајбега београдског да је то уствари мукада Кушељево која се као таква води и по Ичмалу, кратком изводу тештера који се чува у царској дефтерхани у Цариграду.¹¹⁰) И будући да је он од везира добио све мукаде у Србији у закуп, то је сматрао да му и село Кушељево, као царско добро, припада. Међутим, кнез Милош ово село није могао добити обичном одлуком везировом, већ га је добио тек 1824 године после спора вођеног пред кадијом и спахијским већем које су сачињавали: Алајбег, Мустајбег, Амбарџи-Алил ага и до 60 великих и малих спахија. И захваљујући само својој упорности и енергичности кнез Милош је успео да још једно село, које му је доносило прилично прихода (у 1828 години дало око 3.000 гроша) изузме из руку Турака. То је такође био један његов добар посао.¹¹¹)

Б. Период од 1822 до 1828 године. — Ово је време откада Милош почиње и сам да издаје мукаде у пазакуп па до прелаза мукада у руке Великог народног суда.

Кнез Милош је преко својих оданих му људи-надзорника и кнезова управљао мукадама. И приходи су притицали у Милошеву приватну касу. Он се све више богатио. Тиме је уз ове и друге приходе, нарочито од трговине, постајао све моћнији, све силнији. Он је не само кнез од народа признат, већ и најбогатији човек у земљи. Наравно, друге старешине на ово гледају са завидљивошћу, а нарочито његова браћа Јован и Јеврем, и шурак му Василије Поповић. Јеврем управља највећом мукадом-мачванском, Јован пожаревачком, а Василије, кнез Пожешке нахије, пожешком и делимично ужичком; други мањи кнезови мањим мукадама. Сви они виде колике користи Милош вуче од ових мукада односно од њихових прихода и да они својим трудом доприносе Милошеву богатству. Мале награде које добивају за овај труд нису довољне да утоле и њихову жеђ за богаћењем. И, наравно, то их наводи на мисао да некако и они дођу до прихода од мукада. Али да би ово постигли они немају другог начина него да Милоша моле да им својом милошћу уступи поједине мукаде у закуп. Тако се Милошу прво обраћа Јован Мићић, рујански кнез, и моли га да му да у закуп за 1822/23 годину рујанску мукаду и обдари га

106) В. и Н. Петровићи, *Грађа*, II, 268 и 269 (писмо од 6. VIII. 1821).

107) ДАВ, КК — II, 630 (писмо од 24. III. 1822).

108) ДАВ, *Збирка Мите Петровића*, XXX, 21; Мита Петровић, н. д., II, 741

109) Исто као у напомени под 107.

110) ДАВ, КК — II, 839 (Препис Ичмала кн. Милош тајно добио од алајбега).

111) ДАВ, КК — II, 824, 825, 827, 829, 924, 929, и Тих. Ђорђевић, н. д., 215.

с ценом, јер се без ње — на месту на коме је не може обдржати.¹¹²⁾ За Мићићем Милошу се обраћа његов шурак Васа Поповић, који му у писму вели: „за мукаду Вашој милости приступам молити, да би јој цену могли понизити или ми јавити, оће ли колик овај скок бити, могу ли га доскочити, јербо Ви знате да сам ја хрђав и јахач а камоли скакач“.¹¹³⁾ У идућој 1823 години Милошу пише и брат Јеврем који моли Господара да му уступи мачванску мукаду.¹¹⁴⁾

И Милош осећајући незадовољство ових старешина, а притешњен и другим политичким околностима, као и да би задовољио своје локалне старешине, у првом реду своју браћу и шурака, почиње 1822 године да и сам издаје мукаде у закуп, правно речено у пазакуп (сада и веће, а неке мање, као мукаду Рујна и Чемерно, издавао је и раније.¹¹⁵⁾ Тако је мукаду (еминлук) Рујну дао у закупни ортаклук Јовану Мићићу и Јовану Обреновићу за суму од 4.000 гроша годишње.¹¹⁶⁾ 14 септембра 1823 године даје у трогодишњи закуп мукаде Шабачке и Ваљевске нахије и Палеж са скелом са свима приходима од касапница, кантара, ђумрука, вашара, скела, десетка усеvних и медарских, као и главнице и жировнице своме брату Јеврему Обреновићу уз годишњу закупнину од 30.000 гроша; мукаду Пожешке нахије шураку Василију Поповићу на три године уз годишњу закупнину од 10.000 гроша, а 18 октобра 1823 године пожаревачку мукаду са сеоским десетцима — усеvним медарским, главницом и жировницом, као и са приходима вароши Пожаревца од кантара, касапница, ђумрука и свих моравских скела од Свилајнца до Дунава и другим „свим древно заведеним приходима“ своме брату Јовану Обреновићу на трогодишњи закуп уз годишњу закупнину од 7.000 гроша. Јовану Обреновићу кнез Милош је уступио и „свако судејско право располагати мукадом“, док осталима такво право није признао.¹¹⁷⁾

Као што се види кнез Милош је најбоље мукаде у Србији уступио својим најближим — браћи Јовану и Јеврему и шураку Василију Поповићу уз врло ниске закупне цене. Ове мукаде биће један извор више њиховом богаћењу, али то ће бити и један разлог више за незадовољства која ће код других кнезова, Милошевих чиновника и народа избијати из других разлога — политичких и економских, па и ове природе. Та незадовољства убрзо ће доћи до изражаја.

В. Период од 1828 до 1835 године. То је време од преласка управе мукадама у руке Великог народног суда па до потпуног укидања мукада у Србији.

У доба пре овога периода приходи од трошарина, ђумрука, кантара и касапница (у местима ван мукада и у саставу мукада) давани су у закуп. Њихове приходе од закупа добивали су оборкнезови и употребљавали их на своје лично издржавање. Да би им се ови приходи увећали они су настојали да им се закупне цене увећавају. То је натерало закупнике да наплаћују већу трошарину и др. него што је то било предвиђено тарифом од 26 марта 1823 године.¹¹⁸⁾ Ово је,

112) ДАВ, КК — XXXII, 119 (писмо од 8. V. 1822).

113) ДАВ, КК — XXXIII, 145 (писмо од 5. VIII. 1822).

114) ДАВ, КК — Картотека. Јеврем Обреновић (писмо од 29. VII. 1823).

115) Архив САН, бр. 1054 (писмо од 3. VIII. 1822).

116) ДАВ, КК — XXXI, 122 (писмо од 1. VII. 1822) и бр. 136 (писмо од 18. III. 1823).

117) В. и Н. Петровићи, *Грађа*, II, 384, 385, 386.

118) Мита Петровић, н. д., I (1897), стр. 228 и 229.

наравно, изазивало незадовољства у народу. Нарочито су и народ и кнезови и чиновници били незадовољни чињеницом да су приходи од мукада користили само кнез Милош и његова браћа Јован и Јеврем и шурак му Василије Поповић, као закупници мукада.

Поучен Таковом буном од 1825 године и у жељи да предупреди нове евентуалне буне, које су могле избити и из овог народног незадовољства, кнез Милош је одлуком од 14 јануара 1828 године решио да се управљање ђумруком, кантаром, касапницама и мукадама повери Великом народном суду и да он сам надзирава прикупљање ових прихода. Ову своју одлуку кнез је у писму упућеном својој браћи Јовану и Јеврему, и шураку Василију Поповићу (а не „свима кнезовима“, како то наводи Мита Петровић — што се види и из саме садржине писма) између осталог и овако образложио:

„Моја жеља је била увек, управљајући народом овим задовољство у њему распостирати, и не дати му наочицу, да се ја само о богаћењу мом, мое фамилије и мои сродника старам. Више досад рјечи слушао сам од стране народа и самих кнезова, који су народ и раздраживали к таковима. И вама самим познато је да су и народ и кнезови јавно викали: „која асна што нас је од ига турског избавио, кад под игом његовим, браће и сродника стењемо; што је некада на хиљаде Турака припадало, то сад њих тројица, четворица сисају; кантари и касапнице, ђумруци и мукаде стоје под њима, под два брата и шураком. Узаптише брате све они а другом не оставише ништа“. Ове и овом подобне рјечи морале су и мене и вас тронути. Нисам рад да се за нама овако говори; волим да ми имамо причину на другом викати него да други виче на нас“.¹¹⁹⁾

О овој својој одлуци да кантаре, касапнице, ђумруке и мукаде уступи Народном суду на управу кнез Милош је 1 фебруара 1828 године обавестио и Велики народни суд. У вези са овим Велики народни суд пише кнезу Милошу: 1. да је приметио да надзиратељи његових добара, које он одредио, „недозвољена дела чине, људе без разлога на кулук истерују, свакојако насиљавају и глобљавају, чиме се велико незадовољство међу народом рађа и где-гди који мисле да сва ова бездјелија“ он дозвољава и налаже, а којим недељима кнезови нису ни мукајет и изговарају се са „Господар тако наредио“; 2. да је Народном суду познато да он није рад да се икад више буне међу народом догоде, а оне се из незадовољства народног најпре могу изродити; 3. да кнез Милош, као човек који има довољно посла око разговора са царствима, не може свуда доспети да својим очима сву економију прегледа, да све види и испита; 4. да је оправдана његова намера да управу беглучких добара — њива, ливада, воћњака, винограда и мукада преда Народном суду да он њима као народним добром располаже и да своје надзиратеље над њима постави и понекад по ког од својих чланова пошаље да испита да ли се добра уредно држе и да ли није коме што од надзиратеља тешко, и 5. да је Народном суду, у коме има више чланова, много лакше него кнезу Милошу народна добра надзиравати.¹²⁰⁾

Напред смо изнели да је кнез Милош три велике мукаде — мачванску, пожаревачку и пожешку 1823 године издао у трогодишњи закуп својој браћи Јовану и Јеврему и шураку Василију Поповићу.

119) Исто, I, 229—230.

120) ДАБ, Збирка Мите Петровића, XXXI, бр. 314.

Када је 1826 године, овај трогодишњи закуп истекао, кнез Милош је ове исте мукаде опет дао њима у закуп на нови трогодишњи рок који је истицао крајем марта 1829 године. У писму од 14 јануара 1828 године којим их је обавестио да је донео одлуку да и све мукаде у Србији преда Великом народном суду на управу и коришћење, Милош истовремено позива браћу и шурака да пишу Народном суду да се и они слажу са његовом одлуком и да су чак и они сами предложили Милошу да такву одлуку донесе. И мада тешка срца, јер им се из руку измичу тако крупни приходи — а обећавају неки мали за одржавање „знатније свите“, Милошеви рођаци шаљу таква писма. Јеврем Обреновић 26. I. 1828 године пише Милошу како је „чуо“ да је Господар намеран предати управу над мукадским приходима Суду народном и на овоме благодари Господару, а што се тиче умањавања његових прихода због тога, он је опет задовољан, јер му је и пре брат дао, а и сада га неће оставити гладног.¹²¹⁾

Велики народни суд пристао је да се стара о мукадама и беглучким добрима и о томе обавестио кнеза Милоша. Али како није знао тачан број мукада и осталих народних добара, замолио је кнеза Милоша да му назначи: 1. оне мукаде и она народна добра која су суду предата, 2. у чему се приход од ових мукада и народних добара састоји, и 3. хоће ли се и даље исти приход по истој мери узимати, како би Народни суд могао у сагласности с кнезом благовремено потврдити старе надзорнике ових имања и поставити нове, као и да припреми друге мере нужне за боље управљање овим добрима.¹²²⁾ Другим актом Велики народни суд тражи од кнеза Милоша сагласност на одлуку да се препоручи кнезовима у нахијама или кнежинама, у којима се налазе мукаде или друга народна добра, „да они кнезови по блискости својој с надзиратељима на ове мотре да не би преступили границе дајтог им наставленија и народ у чему угњетавали“ и да о њиховом владању често обавештавају Народни суд.¹²³⁾

Међутим, приликом решавања питања преузимања мукада од стране Великог народног суда и кнез Милош и Велики народни суд нашли су се у врло деликатној ситуацији. Из чисто унутрашњих разлога — да се избегне народно незадовољство што само Милош и његови најближи рођаци уживају мукаде и друга народна добра и што на њима надзорници врше злоупотребе и угњетавња народа, да би се избегла нова народна буна и сачувао мир у земљи, јавља се неопходна потреба да се управа над мукадама и тзв. беглучким земљама изузме из руку кнеза Милоша, његове браће Јована и Јеврема и шурака Василија Поповића и преда Великом народном суду. С друге стране, и кнез Милош и Велики народни суд врло добро су знали да тиме крше споразум закључен с Марашли-Али пашом уз пређутни султанов пристанак, по коме је само кнез Милош био закупца мукада и њима је само он могао управљати, те би овако јавно предавање мукада — султанских спахилука у Србији — Великом народном суду на управу значило у неку руку подржављење султанских спахилука у Србији, што би могло изазвати протест београдског везира, па и самог султана. Ово се у сваком случају морало избећи у тренутку, када су се већ водили преговори за доношење хатишерифа о признавању аутономије Србији.

121) ДАБ, КК — Картотека Јеврем Обреновић (писмо од 26. I. 1828).

122) Исто као под бр. 120.

123) Исто као под бр. 120.

Да би се извукли из овакве незгодне ситуације Велики народни суд прибегео је једино могућем решењу — предложио је кнезу Милошу да Велики народни суд преузме управљање мукадама и беглучким добрима, које је Милош од везира закупио или од других Турака откупио, но пред људима да се њима управља у име кнеза Милоша „док и пожељени хагишериф не изиђе и онда слободно свему свету јавно буде, да су сва она добра народна; зашто, да засад ни султан неби другога кога за правитеља добара оних признао“.¹²⁴⁾

Тако је донета значајна одлука којом су мукаде изузете из руку кнеза Милоша, главног закупника и корисника свих мукада у Србији, и његове браће Јована и Јеврема и шурака Василија Поповића, као пазакупаца трију великих мукада, и оних кнезова који су уз награду у Милошево име надзиравали мање мукаде на својим територијама, и све предате Великом народном суду на управљање.

Управљање мукадама од стране Великог народног суда

Велики народни суд је овиме добио још једну надлежност поред дотадањих. И пред њега се сада поставља проблем на који начин управљати овим мукадама и како их користити. Прикупивши потребне податке он доноси одлуку да се веће мукаде даду „под аренду“, а мањим да се управља преко надзиратеља. За сваку од ових већих мукада расписује се лицитација. Ово изазива трку неких народних старешина и чиновника из Милошеве околине (особит случај са Милошевим благајником Јаковом Јакшићем и његовим секретаром Димитријом Давидовићем)¹²⁵⁾ ко ће се пре дограбити које мукаде као извора добрих прихода. Одређене су биле и почетне закупне цене нешто увећане од ранијих. Тада Јеврем Обреновић пише брату Милошу да ће мачванску мукаду лицитирати „па ако имадне рачуна узеће је, а ако не неће је узети“.¹²⁶⁾

У току фебруара и марта 1829 године врше се лицитације већих мукада. Обављају их Милошеви пуномоћници.¹²⁷⁾ Посао је брзо завршен и осам мукада издато је под аренду за три наредне године. Прва је дата мукада Темнић Милети Радојковићу, кнезу јагодинске нахије, за 5.000 гроша годишње закупнине. Достављајући кнезу Милети исправу о овоме, кнез Милош даје овакав благослов: „нека у име Бога од њега добар почетак буде и хаирислен“.¹²⁸⁾ Мачванску мукаду добио је Јеврем Обреновић у ортаклуку са кнезом Милошем,¹²⁹⁾ грочанску мукаду Јаков Јакшић, кнез Милошев хазнадар (благајник)¹³⁰⁾ Рујна мукаду Јован Обреновић у ортаклуку с кнезом Јованом Мићићем.¹³¹⁾ За остале мукаде немамо податке како је поступљено.

Свима закупцима Велики народни суд издао је тзв. „објавленија“. Међутим, овако брзо издавање мукада под аренду и то опет само чиновницима, па и самом кнезу Милошу, изазвало је још брже незадовољство међу осталим кнезовима и службеницима, а нема сумње и у народу, те је Народни суд био принуђен да већ издата „објавле-

124) Исто као под бр. 120.

125) ДАВ, КК — XV, 842.

126) ДАВ, КК — Картоотека Јеврем Обреновић (писмо од 9. III. 1829).

127) Мита Петровић, н. д., I (1897), 230.

128) ДАВ, Збирка Мите Петровића, XXXI, 292 (писмо од 27. II. 1829).

129) ДАВ, КК — XV, 839, 1923.

130) ДАВ, КК — XV, 851.

131) ДАВ, КК — XV, 839.

нија“ повуче и распише нову лицитацију. Тим поводом сам кнез Милош јавио је своје шураку Василију Поповићу да су мукаде „набрзо и опет чиновницима, и ако с вишом ценом, раздате, да су многи со тим незадовољни остали“.¹³²⁾ Одговарајући му на ово писмо Васа Поповић вели Милошу да је чуо како су Јоксу Милосављевића, кнеза Пожаревачке нахије, при лицитацији Пожаревачке мукаде надвисили тако да је од 500 талира изашла на 1.150 талира, па се боји „да ће се наћи какви зенћили, а инатљиви људи, не марећи за свој добитак, само желећи другима штету учинити“, па се при новој лицитацији онако може и њему догодити.¹³³⁾

На ново одржаној лицитацији осам већих мукада издате су под аренду на три године уз годишњу закупнину следећим лицима:

1. а) Шабачка мукада Јеврему Обреновићу за	5.000	гроша
б) Мукада ђумрук с мајуром у Шабачкој нахији Кости Радосављевићу за	9.000	”
Мукада скела палешких Митру Михаиловићу за	6.000	”
2. Јагодинска мукада Мири Стојановићу за	5.400	”
3. Мукада Темнић Милети Радојковићу за	6.220	”
4. Мукада Чемерно Васи Поповићу за	8.700	”
5. Мукада Гроцка Јакову Јакшићу за	5.500	”
6. Мукада Пожаревачка Миши Илићу за	11.500	”
7. Мукада Рујна Јовану Мићићу и Павлу Штулу за	15.200	”
8. Мукада Краић у Ћуприској нахији Милосаву Здравковићу-Ресавцу за	1.000	”

По извршеној лицитацији свим овим лицима издата су нова „објављенија“.¹³⁴⁾

На новој лицитацији постигнуте су нешто увећане цене. Пада у очи да на поновној лицитацији мачванска мукада није цела издата у ортачки закуп кнезу Милошу и Јеврему Обреновићу, као што је то било учињено на првој лицитацији, мада је кнез Милош још у марту 1829 године преко свога секретара Лазара Теодоровића настојавао код Јеврема да и он (Милош) буде ортак у закупу мачванске мукаде „јединствено због жита“ које му је требало у Београду.¹³⁵⁾ Сада на другој лицитацији, као што се види, Јеврему се издаје у закуп само шабачка мукада (варошка), а Кости Радосављевићу мукада ђумрук у Шабачкој нахији, док сама мачванска мукада са селима остаје неиздата и њоме све до 1835 године управља Велики народни суд преко надзиратеља. И поред инсистирања да и он добије мачванску мукаду у ортаклуку са Јевремом, Милош је овога пута био искључен од учешћа од закупа мукада. Исто тако пада у очи и чињеница да је овога пута искључен од закупа и Јован Обреновић, који је на првој лицитацији добио Руина мукаду у ортаклуку са Јованом Мићићем. Тако се добива утисак да је прва лицитација, поред других узрока, анулирана још и због тога што су на истој главне мукаде опет добили кнез Милош и његова браћа Јован и Јеврем. На другој лицитацији Јеврем је добио бар нешто, а кнез Милош и брат му Јован ништа.

132) ДАВ, КК — XXIII, 384 (писмо од 20. III. 1829).

133) Исто.

134) Мита Петровић, н. д., III, 61 и 62.

135) ДАВ, КК — XV, 839 (писмо од 14. III. 1829).

Нису биле издате под аренду ове мукаде: мачванска, пожешка, сарановачка, хаџибеговачка, крагујевачка (која се јавља у 1829 г.), ваљевска са хасовином, кушељевачка (одвојена од пожаревачке), грошничка и Зарожје и Драгодол (Сокоске нахије).¹³⁶ То су биле мукаде са слабијим приходима (сем мачванске и кушељевачке) и њима се управљало преко надзиратеља. Поречка мукада имала је посебан карактер и цела никада није давана под закуп, али су давани неки њени објекти који су доносили приходе, као: вир, механе, касапнице и кантар.¹³⁷ Тако исто и касније — 1833 године припојене мукаде — новопазарска и Јадар и Рађевина, нису издавани под аренду.

Приходи од издатих мукада под аренду, као и оних мукада којима се управљало преко надзорника ишли су у народну касу.¹³⁸)

Мукаде које су издате под аренду издате су углавном кнезовима у чијим су се нахијама или кнежинама налазиле. Изузетак од овога чине мукаде: мукада ђумрук с мајуром у шабачкој нахији, пожаревачка мукада, јагодинска мукада и грочанска које су издате чиновницима.

Регулисање аграрно-правних односа у Србији по Хатишерифима од 1830 и 1833 године

Руско-турски рат 1828—1829 године завршен је Једренским уговором о миру од 1829 године. По чл. 6 овог уговора турско-српски односи имали су се регулисати по одредбама Букурешког уговора о миру од 1812 године (тач. VIII) и чл. V Акерманске конвенције од 1826 године. Једренском уговору следовао је Султанов Хатишериф од 18/30 септембра 1829 године у коме је поред осталих одредаба — веома значајних по Србе — постојала и одредба којом се султан обавезао да ће се свести на једну своју све разноврсне дажбине, које су Срби догле плаћали у коју суму би били урачунати приходи од феудних добара, од царске области (мукада), од царина, скела и др., а управа над њима поверена Србима.¹³⁹)

Ради извршења ових одредаба Једренског уговора воде се преговори за детаљније регулисање српско-турских односа. Нижу се разни предлози — руски, турски, српски. Милош настоји да обезбеди поред општих српских интереса и интересе своје и своје породице. Он тражи право кнежевског наслеђивања у својој породици и извесно материјално обезбеђење. Он тражи десетак од Крајине које је пре Пазван Оглуа наследно држао као мукаду крајински кнез Перча,¹⁴⁰) тражи да султан да лично њему с наследним правом приходе од мукада, ђумрука (сем Београдског) и скеле као што је то некада султан давао великим кнезовима.¹⁴¹) По руском пројекту приходи од Мачве и Крајине били су везани не за породицу, као што је то Милош тражио, већ за кнежевско достојанство, а кнез би поред овога примао извесну суму из државне касе. Изгледа да је ово Милоша наљутило, па 2. VIII. 1830 године пише Рибопјеру, руском посланику у Цариграду, и тражи да се приходи свију мукада одреде за издржавање кнеза,

136) Мита Петровић, н. д., II, 821, 822, 845, 846, 857, 858, 865.

137) Богосав Млад. Пејић, н. д., 43 (извештај од 8. I. 1832 о приходима).

138) Мита Петровић, н. д., III, 60 и 61; II, 823, 859, 896, 914, 915, 919, 924, 934, 943; ДАБ. Казначейство Рег. бр. 21/1833 и 60/1834.

139) Куниберт, н. д., 242 и 243.

140) Мих. Гавриловић, н. д., III, 261.

141) Исто, III, 261; Мита Петровић, н. д., I (1901), 503.

а већ 4. VIII. тражи да Рибопјер ову тачку изостави и захтева да ти приходи иду у народну касу надајући се „да народ неће оставити кнеза да оскудева. Овај последњи захтев правда тиме да неби дао повода својим противницима да је он „боље и боље струке прихода побрао и себи присвојио“.¹⁴²⁾

Најзад, после преговарања од неколико месеци и пошто је претходно вредност прихода војних феудних добара (спахилука), царских области (мукада), царина и скела одређена и годишња свота данка, коју су Срби имали давати Порти,¹⁴³⁾ донет је од 8—10 октобра 1830 године Султанов Хатишериф, тај веома значајни акт, како за српски народ тако и за самог кнеза Милоша. Овим актом окончано је привремено стање у Србији створено усменим уговором закљученим између кнеза Милоша и Марашли-Али паше, које је трајало читавих петнаест година, и успостављен сталан мир. Њиме Србија добила тако дуго очекивану унутрашњу самоуправу унутар Турског царства. Поред других питања веома значајних, регулишу се и српско-турски финансиски и аграрно-правни односи. За нас су овде важне тач. 5 и 13 Хатишерифа којима је предвиђено: да ће се харач и остале дажбине утврдити на тај начин да ће се управа над спахилуцима (војна феудна добра), која су дотад имали заими и тимариоти — изузевши оне у Нишу, бити поверене Србима, а њихови приходи, као и оних округа који треба да буду придружени Србији, имали ући у општу своту дажбина, које су се имале потанко утврдити и уносити у београдску благајну, као и да Турци који имају непокретних имања у Србији и који више не буду хтели имати веза са земљом, имају годину дана времена да их продаду по праведним ценама Србима према процени учињеној од нарочито за то одређених лица.¹⁴⁴⁾

Међутим, што је за нас овде важно, Хатишерифом од 1830 године није било додирнуто питање султанских спахилука у Србији зв. мукада. О њима се у овом Хатишерифу ништа не каже, док су претходним Султановим Хатишерифом од 18 септембра 1829 године били обухваћени. Нама се чини да је разлог јасан — није се хтело дирати у султанова права односно у права београдског везира на приходе од мукада. Мукаде је султан доделио београдском везиру за његово издржавање, а овај их је — уз прећутну сагласност султанову — дао кнезу Милошу у закуп. Њихова аграрно-правна ситуација је, дакле, иста као и пре Хатишерифа од 1830 године.

После одуговлачења од неколико година тек Хатишерифом од 1833 године, који је дошао као допуна Хатишерифу од 1830 године, дефинитивно су била решена — поред других веома значајних питања међу које и питање присаједињења Србији отргнутих шест округа, и сва аграрна и финансиска питања, па и питање мукада као султанских спахилука. Њиме је решено да ће Срби убудуће на име данка давати царској благајни само суму од 2,300.000 гроша годишње у две рате. Овом сумом обухваћени су приходи од ђумрука, тимара и зиамета, па и приходи од мукада било да су они дотле били у готову било у натури.¹⁴⁵⁾ „Тада, како то подвлачи Куниберт, управа и уживање феудних добара, као и оних царске области (мукаде)

142) Мих. Гавриловић, н. д., III, 262.

143) Куниберт, н. д., 251.

144) Исто, стр. 258—260.

145) Мита Петровић, н. д., I (1901), 310.

146) Куниберт, н. д., 345.

бећу предати на вечита времена Србима“.¹⁴⁶) Тако су и царска добра (мукаде) и војни феуди (тимари и зиамети) постали сопственост српског народа.¹⁴⁷)

Као дан „када је свеза спахиска у Србији престала, како се то каже у Закону о повраћају земаља од 28 јула 1839 године, када су сви Срби постали праве сајбије својих земаља и изравнали се с онима који тапије на земљу имају“ узима се 23 октобар 1833 године.¹⁴⁸)

Кнез Милош је на скупштини кнезова и виђених људи одржаној у Крагујевцу у фебруару 1834 године саопштио народу овај нови Хатишериф и свечано изјавио: „спахије неће више доћи да својом мрском присутношћу ремете спокојство и мир у нашим селима, и да с вама деле плодове вашег рада и вашег зноја; спахилук (феудализам) за навек је уништен у Србији и више се неће успостављати ни под којим видом“.¹⁴⁹)

Међутим, овим Хатишерифом била су решена само феудална права Турака према српским сељацима односно феудалне обавезе српских сељака према султану и спахијама. Уствари, све те феудалне обавезе, које су српски сељаци имали према њима, пренете су на српску државу и она је од њих даље прикупљала све данке и друге обавезе везане за личност и за земљу. Као и раније српски народ је сносио ове терете: чибук, димницу, главницу, женидбину, кантарину, воденично, казанско, жировницу и давао десетке од усева: кукуруза, пшенице, овса, јечма и ситне проје, као и од кошница и вина (кљука). Наравно остале су и све обавезе (новчане и натуралне) које су плаћали сељаци на мукадама. И тако је место турског феудалног система у Србији односно њиховог реликта израженог у феудалним обавезама, дошао српски феудални систем изражен у истим феудалним обавезама. Истина српски је сељак био сада фактички господар земље на којој је живео и коју је обрађивао под теретом ових натуралних и новчаних обавеза које су биле истог карактера као и под Турцима. Он је том својом земљом могао располагати како је желео: могао ју је продати, трампити, задужити, поклонити и оставити у наслеђе. Но сигурност те његове својине и права, која су из ње произилазила, нису били загарантовани никаквим законом.

Мукадама је и после 1830, па и после 1833 године, и даље располагао Велики народни суд. Од свих мукада датих у закуп 1829 године појединим народним старешинама и службеницима, скупља се закупнина све до краја 1834 године сем од Пожаревачке мукаде коју је од 1832 до 1834 године опет уживао сам кнез Милош.¹⁵⁰) Шта више и у 1835 години скупљене су новчане и натуралне дажбине за 1834 год. од свих мукада.

Тек Сретењским уставом од 1835 године, који је донет после Милетине буне од јануара 1835 године, српском народу су, поред других веома значајних права, дате гаранције за личну и имовну безбедност. У погледу имовне безбедности чл. 128 овог Устава предвиђа да „сва земља коју народ српски има, припадаје сваком имаоцу као природно имање, које може и другом продати...“¹⁵¹) Тада је и место

147) Мих. Гавриловић, *Из нове српске историје* (Велика Британија и Србија), Београд 1928, 107 и 108.

148) *Зборник закона и уредаба*, I, стр. 103.

149) Куниберт, н. д., 347.

150) ДАВ, *Казначејство*, Рег. бр. 38/1832, 60/1833, 21/1834.

150а) Мита Петровић, н. д., II, 926, 928, 933, 942, 943, 948.

151) *Зборник закона и уредаба*, бр. 30, (1877 г.), стр. 19.

старог турског пореског система, веома компликованог, када је народ давао: харач, порез, димницу, главницу, женидбено, кантарину, воденично, казанско, жиловину и десетак од усева: кукуруза, пшенице, овса, јечма, ситне проје, десетак од кошница и вина — заведена једна стална пореска стопа, која је изнела шест талира годишње с главе на главу.¹⁵²⁾ Тиме се у потпуности прекида и са турским феудалним системом опорезивања.

После неколико месеци — на захтев сила Аустрије, Русије и Турске Устав од 1835 године укинут је, али се у личну и имовну безбедност није дирало. Нови тзв. Турски устав од 1838 године у погледу имовинских права сељака у чл. 4 предвиђа: „Сваки Србин саображавајући се законима државе, јест совершени господар продати своја сопствена добра и сопствености; располагати с њима по вољи и остављати ји завјешчанијем (тестаментом)“. Тада се нашло за потребно да се у чл. 59 овог новог Устава предвиди и следећа посебна одредба: „Као што су спахилуци Тимари и Зијамети у Србији укинати, тако се овај стари обичај неће никад наново тамо уводити“. Слична одредба предвиђена је и у § 213 Грађанског законика од 1844 године.¹⁵³⁾

Тако су, дакле, сељачка имовинска права и пореске обавезе биле регулисане уставима и законима, те се у том погледу ушло у законски поредак.

IV

ОБАВЕЗЕ И ПРАВА СЕЉАКА НА МУКАДАМА

За боље разумевање институције царских (султанских) спахилука у Србији није довољно само утврдити њихово постојање, њихов број и села њима обухваћених, већ је такође важно утврдити и статус српских сељака на мукадама, њихова права и обавезе у доба прве владе кнеза Милоша до њихове ликвидације. Због недостатака правних прописа по овој ствари, у нашој науци нису изједначена гледишта у погледу права и обавеза сељака на султанским спахилуцима. Спорно је да ли су сељаци на султанским спахилуцима имали исте обавезе и права као и сељаци на тимарским ленима (тимарима и зиаметима). По Михаилу Гавриловићу¹⁵⁴⁾ и Момчилу Нинчићу¹⁵⁵⁾ сељаци на султанским спахилуцима имали су исти аграрно-правни однос и давали су исте дажбине као и сељаци на тимарским ленима (тимарима и зиаметима). То се изводи из чињенице да су и султански спахилуци и тимарска лена припадала истој категорији земљишта тзв. мириској земљи. Други наши научници — Бранислав Недељковић¹⁵⁶⁾ и Недим Филиповић,¹⁵⁷⁾ међутим, сматрају да је ипак било неке разлике између обавеза сељака на тимарским ленима и обавеза сељака на царским хасовима, али детаљније у то питање нису улазили. Једино Комадинић тврди да су сељаци на султанској приватној земљи или уопште државној земљи привилегована раја. По њему, Срби који су стално живели у хасовини плаћали су царски порез на земљу како је било

152) Мита Петровић, н. д., I (1901), 346.

153) Гојко Никетић, *Грађански законик Краљевине Србије од 1844*. Б. 1927.

154) Мих. Гавриловић, н. д., II, 341, 342.

155) *Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима*, 63.

156) *Историја баштинске својине у новој Србији*, 117 (случај сељака на ваљевској хасовини).

157) *Поглед на османски феудализам*, 38.

разрезано у Пашалуку, да нису давали десетак од својих производа ни главницу у новцу као део десетка, да су били ослобођени сваког кулука и намета али да су зато плаћали допуну пореза на земљу која се звала спенза. Он у такве хасовине у Србији набраја: Ваљевску област, Подринску хасовину и Кључ у Тимочкој Крајини.¹⁵⁸⁾

Ове констатације, међутим, не могу се применити на остале царске спахилуке у Србији, које су као мукаде прешле у Милошеве руке и које су имале сасвим други карактер, различит од ваљевске хасовине и мукада у Крајини и Кључу. Уствари, питање обавеза и права сељака на царским хасовима уопште, па и ових у Београдском пашалуку, није једноставно и оно захтева посебна проучавања од стране турколога.

Ми ћемо овде настојати, уколико нам то постојећа грађа допушта, да утврдимо какве су обавезе и права имали сељаци на царским спахилуцима у Србији у периоду од 1815. до 1835. године. По врстама изложене те су обавезе, поред харача, чибука и порезе (који су одвојено наплаћивани за цео Пашалук) следеће: главница и порези на женидбину, на воденице, на казане, на трмке (или кошнице), на котар, на вински кљук, на свиње, као и порез у земаљским производима зв. десетак.^{158а)} Било је и других прихода од царских мукада — од царина, трошарине, риболова, скела, кантарине и других, али о њима нећемо говорити (о њима се могу вршити посебна проучавања), већ само о оним првим које су плаћали сељаци који су живели на мукадским селима и обрађивали мукадска имања.

Оно што треба овде констатовати то је чињеница да у Србији Милошева периода обавезе сељака на мукадским имањима и селима нису били у потпуности свуда једнаке већ различите од мукаде до мукаде. То је, нема сумње, било условљено разноврсношћу привредне културе, бонитетом земљишта, обичајем и праксом. Због тога се и не може дати једна јединствена скала обавеза сељака на свим мукадским имањима у Србији. Извршићемо извесно груписање и тим путем у целини утврдити право стање. Тешкоћа је у том погледу што подаци, којима располажемо, не иду код свих мукада у континуитету из године у годину због тога што се у том периоду правна ситуација мукада мењала (неке издаване под закуп, неке директно коришћене; кад су издаване под закуп знала се само годишња закупнина; код оних које су директно коришћене — из прикупљених дажбина по тефтерима види се и врста и висина наплаћених дажбина). Ако се узме у обзир да се под Турцима, углавном, одржавала сталност у врстама, а често и висина дажбина, то ће нам и подаци из доба кнеза Милоша, којима располажемо, дати прилично јасну слику обавеза сељака на мукадама. Све те обавезе изложићемо по врстама. Те обавезе су следеће:

1. **Царска главница.** Ова главница плаћала се на свако ожењено лице и на страна лица. Негде је плаћана и на домове и нежењена лица (бећаре). Главница није била истоветна на свим мукадама већ различита. Тако:

а) по 5 гроша на ожењена лица плаћали су сељаци на мукадама села Драгодол и Зарожје у Сокоској нахији. Ова села нису давала десетак од жита и кукуруза. Зато су плаћали већу главницу.¹⁵⁹⁾

158) Милан Комадинић, *Аграрно-правни односи нове Србије*. В. 1914, стр. 64.
158а) Мита Петровић, н. д., I (1901), 149.

б) по два гроша на ожењена лица и по 20 пара за неожењена лица плаћали су сељаци ових мукада: јагодинске,¹⁶⁰ темнићке,¹⁶¹ грочанске,¹⁶² села Сараново (Крагујевачка нахија),¹⁶³ грошничке (исте нахије),¹⁶⁴ ваљевске мукаде и асовине око Ваљева,¹⁶⁵ и мукаде Кушељево (Пожаревачке нахије);¹⁶⁶

в) по 1 грош и 32 паре за ожењене и 20 пара за неожењене плаћано је у вароши Пожаревцу и свим селима Пожаревачке мукаде (сем Кушељева);¹⁶⁷

г) по 1 грош и 6 пара на ожењене и 36 пара на неожењене плаћали су сељаци мачванске мукаде;¹⁶⁸

Главницу на домове плаћали су само сељаци у мачванској мукади и она је износила 10 пара на годину. У 1830 години ова главница је наплаћена на 3.092 дома мачванске мукаде;¹⁶⁹ остале мукаде нису плаћале главницу на домове.

Страна главница наплаћивана је у јагодинској¹⁷⁰ и мачванској мукади¹⁷¹) и износила је 1 грош по глави.

По Мити Петровићу главница на мукадским, малићанским и тимарским и зијаметским земљама износила је по 2 гроша за свако ожењено и по 20 пара за свако неожењено лице.^{171а} Као што се из изложеног, међутим, види ова уопштена констатација не одговара стварности уколико се односи на плаћање главнице на мукадама.

2. Свадбарина (или женидбено) наплаћивана је скоро у свим мукадама и износила је 2 гроша.¹⁷² Износ је исти као на тимарима и зиаметима. Изузетно у мукади Оџаци (пожешка нахија) и мукади Ваљево износила је 1 грош.¹⁷³

3. Порез на свиње плаћан је и то: за свако угојено свињче по 12 пара, за жироване по 4 паре и за мршаве по 2 паре.¹⁷⁴ По овој тарифи плаћале су све мукаде. Толико се плаћало и на спажиским ленима.¹⁷⁵

4. Порез на казане плаћан је различито:

а) по 2 гроша плаћале су мукаде: јагодинска, темнићка, хаџибеговачка, грошничка, Оџаци и села Кушељева;¹⁷⁶

б) по 1 грош и 32 паре варош Пожаревац и сва села пожаревачке мукаде сем села Кушељева;¹⁷⁷

159) ДАБ, ПО—85, бр. 36; Тих. Ђорђевић, н. д., 342.

160) Мита Петровић, н. д., II, 771 и 772.

161) Исто, II, 745, 769, 770.

162) ДАБ, ПО—85, бр. 36 .

163) Тих. Ђорђевић, н. д., 50.

164) Исто, II, 748 и ДАБ, ПО—85, бр. 36.

165) Тих. Ђорђевић, н. д., 50.

166) Мита Петровић, н. д., II, 775, 847, 875.

167) Исто, II, 774, 775.

168) Исто, II, 824.

169) Исто.

170) Исто, II, 772.

171) Исто, II, 824, 873.

171а) Исто, I (1901), 169.

172) Исто, II, 746, 771, 772, 774, 775, 797, 799, 821, 847, 872, 874, 875, 898, 899, 901.

173) Исто, II, 865, 875, 948.

174) ДАБ, ПО—85, бр. 36.

175) Мита Петровић, н. д., I (1901), 149.

176) Исто, II, 771, 774, 797, 847, 875, 927, 928, 901.

177) Исто, II, 747, 774, 821.

в) по 1 грош мукаде села Драгодол и Зарожје (сокоске нахије);¹⁷⁸⁾ Из података, којим располажемо не види се да је порез на казане наплаћиван у мачванској мукади.¹⁷⁹⁾

5. Порез на трмке (кошнице) био је различит како у погледу начина опорезивања тако и у погледу наплате. Опорезиван је од кошнице — (свака десета) и наплаћиван у новцу или меду. У новцу плаћале су по 1 грош на сваку десету трмку мукаде: јагодинска, темнићка, хаџибеговачка, Оџаци, села Драгодол и Зарожје, Кушељева, Саранова, Јадар и Рађевина и Ваљево са хасовином,¹⁸⁰⁾ а села пожаревачке мукаде (сем Кушељева) по 30 пара на сваку десету трмку.¹⁸¹⁾ У мачванској, грошничкој и грочанској мукади наплата порезе на трмке вршена је у меду.¹⁸²⁾

6. Порез на ваљаонице — износио је по један грош на сваку ваљаоницу. Случај у селима Драгодол и Зарожје (Сокоске нахије).¹⁸³⁾

7. Порез на воденице — износио је 2 гроша у мукадама јагодинској, хаџибеговачкој, грошничкој и Оџаци, а 1 грош и 32 паре у пожаревачкој.¹⁸⁴⁾

8. Порез на котаре зв. котарина. То је порез на сено који је наплаћиван по котару (стогу сена). Износио је 1 грош по котару у мукадама: јагодинској и кушељевачкој; 1 грош и 10 пара у крагујевачкој; 1 гр. и 32 паре у селима пожаревачке мукаде сем Кушељева; и по 2 гроша у мукади Оџаци.¹⁸⁵⁾

9. Порез на кљук (вино). Овај порез наплаћиван је по винограду, када износи 1 грош од винограда (случај с мачванском мукадом¹⁸⁶⁾ или у вину или кљука) случај са мукадама: сарановачком, хаџибеговачком, пожаревачком, јагодинском, темнићком, оџачком и ваљевском.¹⁸⁷⁾ Наплаћиван је у новцу или натура. У крагујевачкој мукади (1834) плаћало се на дулум (виноградски простор) по 2 гроша и 20 пара.¹⁸⁸⁾

10. Десетак у маслу наплаћиван је само у мукади хаџибеговачкој (смедеревска нахија).¹⁸⁹⁾ Нисмо наишли на податке да је десетак у маслу наплаћиван и у другим мукадама.

11. Десетак од усева. Сељаци на мукадама давали су десетак и од ових усева: кукуруза, пшенице, јечма, крупника, ражи и других усева.¹⁹⁰⁾ Само у мукади Оџаци (Појешке нахије) наплаћен је у 1832 години и десетак од дувана (за 77 ока 96 гроша).¹⁹¹⁾

178) Исто, II, 821 и ДАБ, ПО—85, бр. 36.

179) Исто, II, 745, 746, 747, 748, 760, 797, 821, 845, 847, 865, 875, 897, 901.

180) Исто.

181) Исто, II, 774, 872.

182) Исто, II, 899 и ДАБ, КК—IV, 179 (писмо од 14. IX. 1821).

183) Исто, II, 821 и ДАБ, ПО—85, бр. 36.

184) Исто, II, 771, 772, 846, 872, 875, 927, 928, 919, 922, 928 и ДАБ, Казначейство, 1835, Рег. бр. 110.

185) Исто, II, 771, 772, 857, 872, 922.

186) Исто, II, 824, 873, 899, 942, 943.

187) Исто, II, 748, 769, 774, 795, 799, 865, 872, 875, 898, 930, 955 и ДАБ, ПО—85, бр. 36.

188) Исто, II, 857, 928.

189) Исто, II, 769, 845, 846, 874, 901, 928.

190) Исто, I (1897 г.), 191.

191) Исто, II, 875.

Неке мукаде имале су и своје механе и дућане који су давани под аренду и приход од њих показиван као мукадски приход. Тако је мачванска мукада имала 33 механе, хаџибеговачка 11. Имале су их и поречка и грочанска мукада.¹⁹²⁾

Било је и других мукадских прихода: од риболова, попаше, ђумрука, пијавица, скела, дрварине, ракије и друго чега, но те приходе су имале само по неке мукаде. Од жировнине нарочито велики приход имала је хаџибеговачка мукада у Смедеревској нахији. У њој је 1832 год. за жировнину коју је користило 37 села (у саставу мукаде или ван ње) наплаћено за преко 16.000 свиња 13.689 гроша и 30 пара.¹⁹³⁾

Кулук на мукадама

По правилу кулук на мукадама није постојао. Једини изузетак чине села хасовине око Ваљева. Сељаци ових села давали су муселиму „сав кулук, сено и дрва што би иначе падало на целу нахију“.¹⁹⁴⁾ У накнаду за ово они су били ослобођени плаћања порезе. Место ње они су плаћали само тзв. спензу, која је — како тврди Михаило Гавриловић — била незнатна према порези. Кнез Милош је 1820 године наредио „да касаба Ваљево и околна хасовина мирију звану спензу или на ожењену главу по 2 гроша плати, а на неожењене ништа, или на ожењену главу по 1 грош и 4 паре, а на неожењену 22 паре“.¹⁹⁵⁾ Овакав изузетак са хасовином око Ваљева бунио је и самог Јеврема Обреновића, који се о њој старао, па у писму од 3 јуна 1821 год. пише Милошу да не зна како се ова пракса код ваљевске хасовине „уселила“.¹⁹⁶⁾ Овако стање остаје све до хатишерифа 1830 године тј. до укидања муселима у Србији, када се и ваљевска нахија подвргава обавезама као и остале мукаде.¹⁹⁷⁾

У пракси пак било је кулука и на другим мукадама. Он се нарочито изражава при преношењу десетка од мукадских села до Крагујевца или других места — како Милош нареди.¹⁹⁸⁾ И сами надзорници појединих мукада злоупотребом своје власти — по личној иницијативи или по наређењу кнезова „људе без разлога на кулук“ истеривали су. Због тога су допирале тужбе и до Милоша који је неке надзорнике узимао на одговорност, па и смеђивао.¹⁹⁹⁾

Иначе и сељаци на мукадским имањима вршили су уобичајени кулук кнезовима и за опште потребе.

Цркве и манастири на „еминским земљама“ и њихове обавезе

Известан број цркава и манастира постојао је и под Турцима. Неке цркве је Милош подигао већ првих десетак година после Другог устанка. 1826 године Милош шаље Јоакима Вујића, књижевника, да обиђе све манастире и цркве у Србији и да их опише. Вујић је том приликом нашао за потребно да поред осталог прибележи и податке

192) Исто, II, 926, 928, 893, 747, 748, 774.

193) Исто, II, 894 и 895.

194) Мих. Гавриловић, н. д., II, 399.

195) Исто, II, 379.

196) Исто.

197) Мита Петровић, н. д., II, 898, 918, 948.

198) ДАБ, КК — XXI, 321 (писмо од 20. XI. 1821).

199) ДАБ, Збирка Мите Петровића, XXXI, 314 и ДАБ, КК — X, 1098 (писмо

од 11. VI. 1832).

о економској подлози свих цркава и манастира у Србији: на чијој земљи леже, какав „грунт“ држе и какве обавезе имају према Турцима. Из података објављених у његовим „Путештствијима по Србији“ утврђује се: да су цркве и манастири у Србији „лежали“ или на царским-султанским земљама („земљи еминској“) или на спахијским земљама-тимарника и заима. Вујић за сваку цркву и манастир наводи да ли лежи на „земљи еминској“ или на спахиској. Ми ћемо овде навести само оне цркве и манастире који леже на еминској земљи. Од цркава он наводи ове: цркву у Јагодини, Белу цркву у Варварину (Јагодинска нахија); цркве у Рибнику, Тијану, Гучи, Горобилу (Појешке нахије), цркву у Брскову близу Ариља, цркве у Сирогојну, на реци Грбавици и Севојну (Ужичка нахија); у Осечини и Доњој Буковици (Сокошка нахија); у Накучанима и Богатићу (Поцерица); цркве у селу Засавици, Ноћају — сада Ноћајском Салашу, цркву у Дреновцу и цркву у Сибници (Мачва).²⁰⁰⁾ Од манастира који су лежали „на земљи еминској“ Вујић наводи ове: манастир Св. Никола код села Својнова у Темнићу (Јагодинска нахија), манастир Годовик (Појешка нахија) који више не постоји; манастир Петковица (Поцерица) и манастир Чокешина (Поцерица).²⁰¹⁾

Не знамо тачно какве су обавезе сносили цркве и манастири који су лежали на царским спахилуцима, јер немамо података о томе. Нема сумње да су оне зависиле од величине „грунта“ које су ове цркве и манастири држали, од њиховог бонитета и праксе утврђиване бјератима током векова. Вујић каже да су пре „докле је турски цар еминску земљу држао морали су и цркве и манастири њихов данак то јест главницу плаћати и то доста важну, као и што на данашњи дан на спахијској земљи свака црква и манастир доста приличну главницу тј. данак или ти рећи годишњу аренду плаћа“.²⁰²⁾ Да би ово боље илустровало изнећемо, према Вујићу, укратко какве су те обавезе у дацијама имале цркве и манастири који су лежали на спахијским земљама. Оне су обухватиле: главницу (која је по висини била различита) и десетак „скоро од свашта“, од „сваког плодородија“. Неке цркве и манастири су плаћали само главницу, а неке су давале свом спахији поред главнице по један или два пара чарапа годишње. Свештеници цркве у селу Стапару (Ужичка нахија) неко време су сваке године давале спахији по једну лисичију кожу, а манастир Боговађа место главнице по један пар чизама. Калуђери неких манастира нпр. Клисуре, Раче и других давале су спахији по 2 гроша главнице и по један пар чарапа поред оне главнице коју су ови манастири били дужни давати. Све ове податке даје Вујић.

Када је кнез Милош добио све мукаде у закуп, па тиме и „еминска земљишта“ на којима су лежали напред наведене цркве и манастири у Србији, он је те цркве и манастире из побожности ослободио плаћања главнице и других дажбина које су раније плаћали турском цару.²⁰³⁾ Ово је унеколико олакшало материјално стање ових цркава и манастира. Тако су у доба кнеза Милоша манастири и цркве, који

200) Јоаким Вујић, н. д., I, 126, 134, 142, 208, 210, 216, и II, 11, 13, 15, 22, 33, 35, 71, 81, 86, 87, 88 и 123.

201) Исто, I, 134 и 217 и II, 77 и 78.

202) Исто, I, 128.

203) Исто, I, 128, и Мих. Гавриловић, н. д., II, 380.

су лежали на спахиским земљама плаћали главницу (различите висине) и друге дажбине својим спахијама све до 1833 године, а манастири и цркве, који су били на „еминским земљама“, били ослобођени свих дажбина.

Обавезе Турака на мукадама

Неку мукадску земљу у доба кнеза Милоша обрађивали су и Турци. Тако је било на мукадским имањима у непосредној околини Шапца и Смедерева. Ови Турци морали су кнезу Милошу, као закупнику мукада, давати десетак као и Срби.²⁰⁴) Међутим, око плаћања овог десетка јављају се спорови. Турци се не мире тиме да плаћају све десетке. Тако они шабачки Турци, који су обрађивали мукадску земљу, 1819 године одбијају да Милошу дају десетак од кошница. У том спору интервенише везир београдски и моли Милоша да им се узима само 10 пара од кошнице на име десетка.²⁰⁵) 1824 године опет, док ново придошли и насељени шабачки Турци, који такође заузимају и обрађују мукадску земљу, пристају да плаћају десетак и на кошнице, Турци староседеоци то одбијају.²⁰⁶) Према смедеревским Турцима, који су обрађивали мукадску земљу, Милош је био наклоњенији и све до 1829 године није им наплаћивао десетак, а од тада покушава да и њих подвргне овој обавези.²⁰⁷)

Јагодински Турци 1819 године и шабачки 1822 године покушавају да помоћу везира преузму неке мукадске земље — доказујући да су њихове. Милош се буни противу овога и сматра да они иду за тим да изиграју правила — „каноне“ о мукадама и да од ових државних домена начине приватну својину или спахилук.²⁰⁸) Он оспорава ђекаја-бегу право да даје сенете шабачким Турцима да могу преоравати мукадску земљу, јер сматра да само он — као закупник мукада — може давати такве дозволе. Он спори и право везиру да продаје мукадску земљу Турцима, јер, вели, када је њему Марашли-Али паша еминлук продавао, онда је уговорено да ником другом земаља еминских продати не може, а када би то могло, онда би он „прво право имао као емин такове продавати“.²⁰⁹)

Међутим, Милош и поред овога у тим споровима није ишао до краја. Чинио је и попуштања, када је морао. Михаило Гавриловић вели да је Милош избегавао протеривања с Турцима, што би могло довести до тога да му се закупна цена мукада повиси. Парнично се и тужио само кад је видео да Турци сметају Србима.²¹⁰) У том, попуштању, изгледа, да је по интервенцији београдског везира морао јагодинским Турцима одвојити један део од мукадске земље јагодинске мукаде.²¹¹)

204) Мих. Гавриловић, н. д., II, 374; Н. Вучо, н. д., 165; Недељковић, н. д., 174.

205) Мих. Гавриловић, н. д., II, 374, напомена 1.

206) Исто. Овај десетак наплаћен је од шабачких Турака и за 1832 г. (Мита Петровић, н. д., II, 900).

207) Исто.

208) Исто, II, 374 и напомена под 3; ДАБ, КК — XII, 134.

209) Исто, II, 374.

210) Исто, II, 374 и напомена под 2.

211) ДАБ, КК — II, 134 (писмо од 18. VI. 1819).

Сабирање главнице и десетка на мукадама

Под Турцима, када су царски спахилуци били у рукама султана или санџакбегова Београдског пашалука, главницу и десетак пописивали су и купили њихови надзорници звани емини.²¹²⁾ У доба дахија (1801—1804) главницу и десетке на царским спахилуцима скупљале су њихове субаше.²¹³⁾ А када је кнез Милош узео у закуп све султанске спахилуке у Србији и тиме они постали мукаде, њима — оним већим, управљају и главницу и десетке купе његови плаћени надзорници мукада, који се каткад називају и еминима, а мањим мукадама управљају и десетке купе (преко својих момака) кнезови оних кнежина или нахија на чијим се територијама те мукаде налазе.²¹⁴⁾ Тако се поступа и од 1829 године када је Велики народни суд преузео управу над мукадама.²¹⁵⁾ На оним пак мукадама, које је прво кнез Милош до 1829 год., а потом и Велики народни суд издавао под „аренду“, у закуп, појединим старешинама и службеницима, главнице и десетке скупљају сами закупци или њихови повереници звани „сабиратељи“.²¹⁶⁾

Бојећи се да надзорници мукада односно кнезови преко својих мукада приликом купљења главнице и десетка не чине злоупотребе и угњетавања сељака, кнез Милош је настојавао да то спречи. Тако је 2. VI. 1822 године издао „наставленије“ Јовану Обреновићу и Јовану Мићићу да са мукадских села у Ужичкој нахији покупе „све данке“ која су ова села обично дужна давати емину, и од свега овога данка да даду господару 8.000 гроша, а што претекне да поделе њих двојица на по пола ради лакшег одржавања њихових конака. Том приликом препоручио им је да наложе оним момцима и писару, које одреде за скупљање данака, да се они сами с народом учтиво и пристojно опходе.²¹⁷⁾ Посебно Милош Мићићу пише „да не пошље ни у договору с господаром Јованом, у ово дело, оне момке његове на које је народ своје тужбе једанпут претставио и које он зна да угњетавају народ“.²¹⁸⁾

Међутим, као што су емини (субаше и др.) на царским добрима уопште широм Турског царства вршили злоупотребе приликом купљења прихода са истих (о чему има доста података код Глише Елезовића),²¹⁹⁾ тако су и кнез Милошеви надзорници мукада и поред његових опомена чинили разне злоупотребе.²²⁰⁾ Сам Велики народни суд 1829 године скреће пажњу Милошу на ту чињеницу и вели да је приметио да надзиратељи његових добара, које је он одредио, „недозвољена дела чине, људе без разлога на кулук истерују, свакојако насиљавају и глобљавају, чиме се велико незадовољство у народу рађа“.²²¹⁾ Због тога је Велики народни суд после преузимања управа над мукадама, тражио да се неки стари надзорници смене а нови поставе и уз то захтевао да се препоручи кнезовима нахија или кне-

212) Мих. Гавриловић, н. д., I, 260, и II, 341; Н. Вучо, н. д., 165.

213) Лазар Арсенијевић-Баталака, н. д., 28 и 29.

214) Мита Петровић, н. д., I (1897), 192.

215) ДАВ, Збирка Мите Петровића, XXXI, бр. 314.

216) Мита Петровић, н. д., I (1897 г.), 191.

217) Мих. Гавриловић, н. д., II, 379.

218) Исто.

219) *Из цариградских турских архива Mühimme defteri*. Београд 1951, и *Турски споменници*, књ. I.

220) ДАВ, КК — XII, 56 (26. VIII. 1819).

221) ДАВ, Збирка Мите Петровића, XXXI, бр. 314.

жина у којима се налазе мукаде или друга народна добра да на надзиратеље мотре да не прекораче границе датог им овлашћења и да народ не угњетавају.²²²⁾

И поред ове и овакве контроле над надзиратељима мукада, било је и даље појава угњетавања и глобљења народа на мукадама. Тако је 1832 године Милошу поднета тужба противу Ђуке Стоичевића, надзорника мачванске мукаде, „да у време службе у Мукади мачванској народ угњетава и неправедно глоби“. На ово се исти Стоичевић правда да све што је учињено „учинио је са знањем и по заповести господара Ефрема“ (Јеврема Обреновића).²²³⁾ И сами закупци оних мукада које су прво кнез Милош а од 1829 године и Велики народни суд издавали под аренду, глобили су народ, јер је сваки од њих гледао да истера што више преко закупне цене и то им је претстављало чист добитак.²²⁴⁾

Као што је Михаило Гавриловић подвукао, тужбе сељака на мукадама против злоупотреба и угњетавања која су према њему вршили надзорници и закупци већих мукада нису лако допирале до Милоша.²²⁵⁾ Када се има у виду да су закупци мукада били познати кнезови, а међу њима и Милошева браћа Јован и Јеврем — на чије се злоупотребе указивало, онда се може схватити да су се сељаци тешко смели усудити да Милошу подносе тужбе против њихових поступака.²²⁶⁾

Било је и неких незадовољстава због разреза порезе. Такав је случај с мукадом Пореч. 1832 године надзорник ове мукаде Буле Глигоријевић јавља кнезу Милошу да је порезу распоредио и да је „пало на половину глава по 30 гроша, а на половину сиромашнијих 25 гроша“, али да се народ буни изјављујући „да они осим проца вилајета не могу толика пореза платити“, те због тога намеравају самом кнезу ићи. Тридесеторо њих је он задржао, остали власи (вла) до педесет душа отишли кнезу, а други се вратили кућама. Истовремено Глигоријевић извештава Милоша да је досада половину порезе скупио, а другу половину око 6.500 гроша не намеравају платити.²²⁷⁾ Притисак је, изгледа, био толико јак, да је Глигоријевић већ 17. II 1822 г. послао кнезу Милошу „13 вла“ из оних седам села која нису платила порезу.²²⁸⁾ Може се појмити шта их је код кнеза Милоша снашло. Не знамо стварни разлог овоме отпору сељака влаха Пореча. Могуће да је дошао као последица њихових сећања на повластице које су некада имали под Турцима.²²⁹⁾

Права сељака на мукадама

Једна од карактеристика феудализма је и та да у њему има мало права а велике обавезе и дужности. Та констатација може се применити и на обавезе и права сељака на султанским спахилуцима уоп-

222) Исто.

223) ДАБ, КК — X, 1098, (писмо од 11. VI. 1832).

224) Мих. Гавриловић, н. д., II, 379.

225) Исто и ДАБ, КК — X, 1098.

226) Мих. Гавриловић, н. д., II, 379, и ДАБ, КК — XXXVII, 159 (од 10. X. 1832).

227) ДАБ, КК — XXI, 322 (писмо од 10. II. 1832).

228) ДАБ, КК — XXI, 335.

228a) Nedim Filipović, *Carška zapovijed Bešaratu*, од 24. V. 1563. Гласник Земалског музеја, Сарајево, 1950, IV и V, 370 и 371; Hamdija Hadžibegić, *Kapunnama Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vlade*. Г.З.М., Сарајево, III и IV, 1950, 371.

ште, па и на султанским спахилуцима у Србији од 1815 до 1835 године. Њихове обавезе и дужности изнели смо. Њихова права, пак, као и права сељака на спахиским имањима, била су скучена како у стварним тако и у наследним правима. Права сељака произилазила су из њиховог односа према феудалцу. Процењујући правну ситуацију српских сељака под Турцима, Недељковић сматра да је сељак и на хаса-мукади, као и на спахиској земљи био само наследни закупац.²²⁹⁾ Ђурђевић пак побива ово гледиште у погледу права сељака на спахиским имањима и тврди да је сељак на њима, уствари, био баштиник са ограниченим правима.²³⁰⁾ По њему после XVI века посед сељака (раје) приближава се појму својине, а својина спахије на рајинској земљи готово буквално је номинална.²³¹⁾ Спахије у Србији у периоду од 1815 до 1830 године имају сличну ситуацију. Она се огледа у овоме: спахије не станују на својим спахилуцима у селима; до 1821 године појављују се сами у својим спахилуцима само у времену скупљања жетве ради наплате десетка и главнице, а од 1821 године место њих у села долазе њихови повереници звани „собиратељи“, који у присуству сеоског кнеза процењују летину и одвајају десетак;²³²⁾ главница и десетци купе се само по бератима, кануну или обичају, па чак и по тарифи коју је установио сам кнез Милош;²³³⁾ кулука нема;²³⁴⁾ сељак се опире да даје саларију (да храни спахију док скупља десетак) па чак одбија да даје и неке раније уобичајене десетке, напр. масло;²³⁵⁾ спахија тешко може да спречи сељака у крчењу спахиских шума; сељаци обрађују земљу колико могу и како могу; ако који спахија почиње да од сељака узима више неголи што му припада, сељак се на сваку њихову неправилност, глобу или злоупотребу жали кнезу Милошу, који га одмах и енергично узима у заштиту, па по његовој интервенцији то чини и београдски везир. Сељак на спахиским имању овако ослобођен непосредног и сталног односа са спахијом, са обавезама тачно утврђеним, заштићен од кнеза Милоша па и везира, постаје све више фактички баштиник мада још увек ограничен у погледу стварних и ширих наследних права. Због овакве ситуације српских сељака на спахиским имањима у овом периоду делимо мишљење Ђурђевића да је исти био не наследни закупац, већ нешто више — ограничени баштиник земље на којој је живео и коју је обрађивао.

Међутим, са правима сељака на султанским спахилуцима, чини нам се да је ситуација била нешто другојачија. Он је живео на царском хасу, султанском спахилуку. Знао је тачно које обавезе има да даје и која права има. Сматрало се да чим је на царском имању, да ту не сме бити злоупотреба — као што се дешавало код спахија а и султан је на то мотрио, али је исто тако знао и то да у потпуности мора испуњавати све обавезе према султану. Што је царско — царско је. Са тим се народ мирио и плаћао. На царском имању он се осећао сигурније него онај на спахиским.

229) Недељковић, н. д., 119.

230) В. Ђурђевић, Прилог питању развика и карактера турско-османског феудализма, 141—142.

231) В. Ђурђевић, О утицају турске владавине..., 35.

232) Мита Петровић, I (1901), 189. (Овде објављена тарифа од 1816).

233) Мих. Гавриловић, н. д., II, 347 (распис од 24. XII. 1815), и Мита Петровић, н. д., I (1901), 189 (прокламација од 24. II. 1816).

234) Недељковић, н. д., 96.

235) ДАБ, КК — XII, 286 (писмо од 2. VIII, 1823).

Када је пак сва султанска имања у Србији преко београдског везира кнез Милош узео у закуп у виду мукада, он је себе сматрао царским „већилом“, царским „емином“, господаром мукада.²³⁷⁾ Цар му их је дао и он је њихов господар. Зато их он користи како хоће — сам или их даје у закуп. Милош се оштро бори против свих насртаја Турака на мукаде. Ту попушта само кад мора. С друге стране од сељака на мукадама тражи тачно испуњавање обавеза. И сељак је давао што је требало давати, јер је знао да се с кнезом Милошем не сме шалити. У односу на њега није имао ко да га заштити. То ни онда када је Милош чинио и захтевао нешто више него што је имао права као закупац мукада. Милош се није устручавао да захвати боље парче, да раскрчи сеоску шуму у своју корист, да мукадску шуму користи за жирења својих свиња и свиња својих ортака, да на мукадском имању насели насељенике, да пропише сељаку шта ће посејати и преко надзорника мотрити да се мукадска имања добро обрађују и летина на време купи. Место ранијих царских емина, који су повремено долазили, на веће мукаде сада долази Милошев надзорник, стално плаћени службеник, који станује на мукади, контролише рад сељака, процењује жетву и купи главницу и десетак. На мањим мукадама то чине повремено локални кнезови кнежина или нахија у којима се те мукаде налазе. Када, затим, неке од мукада кнез Милош и Велики народни суд дају у закуп познатијим народним старешинама и чиновницима, сељаке на њима сналазе нове недаће — изложени су већем исцрпљењу од стране закупаца — жељних богаћења.

Но, и поред свега овога, у току Другог српског устанка, сељак одвојен од сталне контроле Турака-спахија и емина, већ навикнут да и Срби имају приватна власништва (зграде, плацеве, воденице на рекама), нарочито народне старешине и неки од службеника, и сећајући се свог имовинског статуса под Карађорђем и сам почиње да схвата да земља коју он обрађује и на којој живи припада њему, да је он њен баштаник, да има баштину, која се, као што каже Ђурђев, све више приближавала својини, када сељак постаје потпуни господар своје земље. То је уосталом био резултат промењених политичких, друштвених и економских односа између Турака и Срба током Другог устанка. Милош је спахијама оспоравао право да су они баштаници села и земљишта.²³⁸⁾ Тиме га је он признавао српском сељаку. Правни акти, који ће следовати у 1830 и 1833 години, само ће потврдити то фактички створено стање, наравно са потпуним елиминасањем спахија, али облици турских дажбина и десетака остаће до 1835 године, када су и они претворени у новчане дажбине.

V

З А К Љ У Ч А К

На крају овог нашег излагања у коме смо размотрили историски развитак царских хасова — султанских спахилука у Србији у периоду од 1815 до 1835 године — не улазећи детаљније у проучавање сваке мукаде понаособ, у њихову привредну и економску структуру и привредне делатности, потребно је дати један закључак који се сам по себи намеће. Он ће се односити: прво, на саму институцију сул-

236) ДАВ, КК — XXV, 48 (писмо од 19. IX. 1832).

237) Мих. Гавриловић, н. д., 374.

238) Ранке, н. д., 205 и 226.

танских спахилука (мукада) у Србији у периоду од 1815 до 1835 године; друго, на улогу ових спахилука у богаћењу кнеза Милоша, његове браће и рођака, неких народних старешина и службеника као закупника већих мукада, и треће, на економски, друштвени и политички значај мукада у периоду обнављања српске државе под кнезом Милошем.

1. а) Утврдили смо да су султански спахилуци у Србији постојали и у периоду од 1815. до 1833 године, када су правно ликвидирани, односно до краја 1834 године, када су стварно престали да постоје. До 1830 године било је 15 мукада и то: грочанска, хаџибеговачка, пожаревачка, сарановачка, јагодинска, темнићка, ћуприска, рујанска, Чемерно, Зарожје и Драгодол, мачванска, поцерска, ваљевска са хасовином, палешка и поречка. После Хатишерифа од 1830 године са укидањем муселима у Србији овај број увећава са новим мукадама: крагујевачком (која се јавља још и у 1829 г.), смедеревском и чачанском, које су биле варошке мукаде са специфичним варошким приходима: кантаром, трошарином, ваشارима и др. После Хатишерифа од 1833 године прикључују се новопазарска мукада са седам села и мукада Јадар и Рађевина чији број села обухваћених мукадом незнамо. Изгледа да је био велики, можда сва села Јадра и Рађевине, пошто се из једног обрачуна види да је за 1833 годину наплаћена главница на 3.479 глава пореза на 4.413 трмки (кошница) и на 26.468 свиња.²³⁹⁾

б) Од 1490 села, колико их је Србија имала 1830 год., мукадама је било обухваћено преко 100 села и 6 вароши и паланки.^{239а)} Овде нису обухваћена села мукаде Чемерно и Рујна (Ужичке нахије) за које знамо толико да је пола Ужичке нахије било под мукадом.²⁴⁰⁾ 1833 године тај број села био је увећан селима новопазарске мукаде и мукаде Јадра и Рађевине.

в) Султански спахилуци нису били груписани само у једном делу Србије, већ их је било разбацано свуда по Србији. Они су обухватили најжитородније крајеве дуж Западне и Велике Мораве, Тамнаве, Колубаре, Саве и Дунава, као и сточарске крајеве: Пореч, Чемерно, Руину и Јадар и Рађевину. Врсте прихода које су мукаде давале изнели смо. Неке груписане податке објавио је Мита Петровић.²⁴¹⁾ Илустрације ради изнећемо овде три врсте значајнијих прихода у просеку према стању од 1826—1834 године: главницу и порезу на трмке и свиње. Опорезовано је годишње у просеку: око 10.000 главница на ожењене и око 5.500 главница на неожењене; око 8.000 комада трмака за које је наплаћен порез у новцу и око 8.000 ока наплаћених у меду и, најзад, око 130.000 свиња. Овде нису урачунате мукаде Пореч, Руина и Чемерно.

Из овог бројног стања глава на мукадама подложних главници у поређењу са харачким главама у Србији тога доба, може се закључити да је већина сељаштва била на тимарским ленима а мањина (можда једна шестина) на царским добрима-мукадама.

Чист приход од ових мукада у 1834 години износио је и то: од издатих мукада под закуп (аренду) 50.600 гроша, од мукада које нису

239) Мита Петровић, н. д., II, 933, 934.

239а) Исто, н. д., I (1901), 169, 172, 173; Белешке о Србији које је оставио гроф Адолфо од Карамана у октобру 1829. Споменик САН, XVI, 29, и наше напомене од бр. 50 до 77).

240) Мита Петровић, н. д., I (1901), 213.

241) Исто.

биле издате у закуп 114.295 гроша и од пожаревачке мукаде, коју је држао кнез Милош у 1832, 1833 и 1834 години, око 8.000 гроша, што све укупно чини 172.895 гроша.²⁴²) Овде нису обухваћени десетци од земаљских производа (од кукуруза, јечма; овса, пшенице и др.) са мукада које нису биле издате у закуп. Немамо довољно података о томе. Навешћемо овде случај само са једном, највећом мукадом — мачванском. Она сама је у 1830 години дала на име десетка: 310.150 ока пшенице, 101.650 ока јечма, 55.750 ока овса и 996.200 ока кукуруза.²⁴³)

2. Споразумом између Марашли-Али паше и Милоша закљученим на Белици 1815 године у Србији је створена двојна, српско-турска власт. Поред везира, јавља се сада и Милош Обреновић, вођа српског народа, који има да управља Србијом у границама учињеног споразума и датих му повластица. Милош је знао да би његова власт у Србији била нереална и неефикасна, ако неби имала економске подлоге. Та подлога му је била потребна за одржавање управног апарата, за вођење народне политике („са царствима“) и за лично богаћење — чему је Милош био склон. Поделивши власт с Марашли-Али пашом, Милош сматра као природно да са њиме подели и приходе које је Марашли-Али паша, као везир београдски, уживао. Ти приходи су, углавном, били са царских часова (султанских спахилука). Својом упорношћу, вештином, подмитљивошћу и цељкањем Милош успева да од Марашли-Али паше узме у закуп, („под мукату“), оне султанске спахилуке који су били ван градова, у унутрашњости Србије, докле је и његова власт допирала, и то за минималну суму од 40.000 гроша. Остале царске дохотке: од царине, трошарине, кантара, бача на градским капијама, чунова и скеле између Београда и Земунa, тахмис (право печења кафе), бач у осталим градовима и скелу на Морави код Ђуприје везир је задржао за себе.²⁴⁴) Када се има у виду да је сама мачванска мукада давала око 125.000 гроша годишњег прихода, онда се може схватити колико је била мала ова закупна цена (40.000 гр.) и колики су стварно били велики приходи од свих мукада. Добивши мукаде и скеле (сем београдске и ђуприске) у своје руке Милош њима управља са више економичности и смотрености, али и са више експлоататорског духа. Он ће нарочито добро искористити мукадске шуме од којих је неке на рачун сељака резервисао само за жирење својих свиња.²⁴⁵) Десетци од кукуруза, пшенице, јечма, овса, меда и др. од којих су неки преко народних судова продавани у земљи за рачун Милошев или по Милошевим наређењима извожени Дунавом у Аустрију и Турску, донеће Милошу огромне зараде.²⁴⁶) Када 1826 године добива од Порте у закуп и царске приходе од харача, чибука и неких такса, стиче нове приходе, али су му мукаде и скеле, како то каже његов лекар и саветник Куниберт, временом донеле знатне користи.²⁴⁷) Тиме он постаје најбогатији и најсилнији човек у Србији с којим се нико није могао упоредити.²⁴⁸) Томе ће допринети умногоне и његова трговина (увозна и извозна, нарочито у доба руско-турског рата 1828—29 године).

242) Исто, н. д., 934, и ДАБ, Казначејство 1834, Рег. бр. 21.

243) Исто, II, 824.

244) Мих. Гавриловић, н. д., 377 и 378.

245) Б. Недељковић, н. д., 75.

246) Мита Петровић, I (1897), 192.

247) Куниберт, н. д., 160.

248) Ранке, н. д., 204.

Када је Милош 1823 године своје највеће мукаде у Србији дао у пазакуп својој браћи Јовану и Јеврему и шураку Василију Поповићу за прилично ниске цене, омогућује и њима да се и они знатно обогате. Вероватно је због тога Јоаким Вујић Јована и Јеврема Обреновића назвао „српским магнатима“.²⁴⁹⁾ И када, потом, закупи великих мукада преко Великог народног суда прелазе и у руке других народних старешина и службеника: Милете Радојковића, Милосава Ресавца, Јована Мићића и Павла Штула, Мире Стојановића, Јакова Јакшића, Мише Илића, Косте Радосављевића и Митра Михаиловића — и ови ће се мукадским приходима богатити нарочито Милета Радојковић, Милосав Ресавец, Јован Мићић и Јаков Јакшић. Тако се у Србији Милошева доба, поред Милоша као највећег богаташа, његове браће Јована и Јеврема и других тада познатих богаташа, који су се богатали извозном трговином (Гарашанина, Анастасијевића, Даниловића и др.) створио слој људи у чијим је рукама био део привредне снаге којом је Србија до Хатишерифа од 1830 године могла располагати. У њиховим рукама скупљала се и првобитна акумулација новца у доба прве владе кнеза Милоша. Милош, Јеврем, Јован, Милета, Ресавец, Мићић и други корисници мукада — чије је богатство долазило и из других прихода, били су истовремено и велики политички фактори у тадањој Србији.

3. То што су султански спахилуци у Србији у виду мукада прешли прво у Милошове руке а од 1829 године у руке Великог народног суда, одразило се и на економски, друштвени и политички развој услова који су претходили стварању српске државе на темељима Букурешког уговора о миру од 1812 године и Хатишерифа од 1830 и 1833 године.

а) Кнез Милош је прикупљене приходе са закупљених мукада уносио у своју приватну касу. Касније је нешто од тога одвајао у народну касу — онолико колико је он то желео.²⁵⁰⁾ Милош је ове приходе делимично употребљавао и за вођење народне политике. У свима оним сукцесивним политичким потезима, које је повремено предузимао да би постепено преузео и власт и приходе из турских руку, политика подмићивања и награђивања биће један од главних фактора у Милошевој политици према Турцима. Уколико је Милош био склон личном богаћењу и на рачун српских сељака, утолико је био и широке руке када је требало нешто учинити да се за Србе и Србију у односу на Турке добију већа права. Сем овога, и закуп скела на Сави и Дунаву, које су биле у саставу мукада, омогућио је Милошу да лако одржава везе са Русијом као српском заштитницом и њеним агентима у Влашкој и у Бечу, што ће такође бити од велике користи по Србе у доба стварања државе под Милошем.²⁵¹⁾ Та политика подмићивања Турака, пре и после добивених повластица у Другом устанку, дошла је до изражаја и приликом доношења Хатишерифа од 1833 године, када су после Милошове буне Србији припојени шест отргнутих округа и решена сва спорна питања, па и питања мукада. Милош је тада султану послао на дар 1.000 волова и Портиним министрима 250.000 гроша.²⁵²⁾ Као што је део прихода од мукада, докле је Милош њих користио, трошен и на народне потребе, тако ће се сви приходи

249) Јоаким Вујић, н. д., II, 95 и 136.

250) Светозар Марковић, н. д., 87.

251) Мих. Гавриловић, н. д., II, 375.

252) Исто, II, 488.

од мукада, када их Велики народни суд буде узео на управу, трошити на народне потребе (издржавање управног апарата, судства, школа и др.), пошто је отада цела сума прихода од мукада улазила у тзв. народну касу.

б) друга једна корист од закупа мукада била је значајнија. Преласком царских спахилука у Србији у Милошеве руке у виду мукада, прекида се веза између српских сељака на мукадама и султанских емина. На њихово место долазе Милошеви надзорници мукада — стални и плаћени на великим мукадама или надзор на мањим врше локални кнезови, који се старају и о скупљању главнице и десетка. Уклањањем турских емина, мукаде добивају српски карактер. И док ће на тимарским ленима у Србији (тимарима и зиаметима) саме турске спахије или њихови повереници залазити у села и скупљати главницу и десетке све до Хатишерифа од 1833 године, дотле у мукадским селима турских емина неће бити почев од 1816 године. (а у мукади Кушељево од 1824 год.; у неким варошким мукадама од 1830 год. са укидањем муселима у њима). Тако су мукадска села још од 1816 године фактички прекинула своје феудалне односе са Турцима, мада је султан све до Хатишерифа од 1833 године био правни титулар права на својини хасова у Србији (у турско-феудалном смислу). Прекидом феудалних односа са Турцима успоставља се феудални однос са Србима преко кнеза Милоша и других закупаца. Тиме сељак фактички није добио ништа у економском погледу, али посматрано са гледишта националних интереса из тих села уклања се на посебан начин окупатор и од 1816 године мукаде са њима припадајућим селима постају ембрионалне слободне народне територије као претходнице српске државе створене у духу Хатишерифа од 1830 и 1833 године. То је несумњиво био велики успех кнеза Милоша.

Процењујући улогу коју су одиграле мукаде од тренутка прелаза у српске руке, Куниберт је правилно констатовао да су закупи царских феудалних добара произвели најсрећније последице по Србију, јер су они — како он каже — послужили као увод у задобијање управе војничких феудалних добара (зиамета и тимара) и царине у Србији.²⁵³) Ми овоме можемо додати да су мукаде одиграле и своју економску, друштвену и политичку улогу у припремном периоду стварања српске државе под кнезом Милошем.

Адам НИКОЛИЋ

253) Куниберт, н. д., 146.